

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

НОВОРОДОВСЬКИЙ
ВАЛЕРІЙ ВІКТОРОВИЧ

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ
УКРАЇНИ В ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ
(1945–1991): науковий дискурс

Монографія

Київ
2020

УДК 323.15 : 94 (477) “19/20”

Н 35

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (протокол № 5 від 22 грудня 2020 р.)

Рецензенти:

Дем'яненко Б. Л., доктор політичних наук, професор

Калакура О. Я., доктор політичних наук, професор

Ніколаєць Ю. О., доктор історичних наук, професор

Новородовський В. В.

Н 35 Національні меншини України в політичних процесах (1945–

1991): науковий дискурс : монографія. Київ : ІПіЕнД

ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 152 с.

ISBN 978-966-02-9909-2

У монографії розглянуто науковий дискурс проблеми участі національних меншин у суспільно-політичному житті Української РСР 1945–1991 рр., систематизовано наявні наукові знання з цієї проблематики й узагальнено основні проблеми радянської національної політики. Здійснено комплексне дослідження радянської, сучасної української і зарубіжної наукової літератури, виокремлено основні напрями дослідження вчених і розкрито тенденції розвитку. Висвітлено ряд проблем історичної та етнополітичної науки, які порушувалися вченими.

УДК 323.15 : 94 (477) “19/20”

© Новородовський В. В., 2020

ISBN 978-966-02-9909-2

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
Kuras Institute of Political and Ethnic Studies

NOVORODOVSKYI VALERII

NATIONAL MINORITIES
OF UKRAINE IN THE POLITICAL PROCESSES
OF (1945–1991): scientific discourse

Monograph

Київ
2020

UDC 323.15 : 94 (477) “19/20”

N 35

Recommended for publication by the Academic Council Kuras Institute of Political and Ethnic Studies National Academy of Sciences of Ukraine (protocol № 5 from 22 of December 2020)

Reviewers:

Demianenko B., Doctor of Political Sciences, Professor

Kalakura O., Doctor of Political Sciences, Professor

Nikolaets Yu., Doctor of Historical Sciences, Professor

Novorodovskyi V.

N 35 National minorities of Ukraine in the political processes of (1945–1991): scientific discourse: monograph. Kyiv : Kuras Institute of Political and Ethnic Studies National Academy of Sciences of Ukraine, 2020. 152 c.

ISBN 978-966-02-9909-2

In the monograph it is examined the scientific discourse of the problem of participation of national minorities in the socio-political life of the Ukrainian SSR in 1945–1991, systematized the existing scientific knowledge on this issue and summarized the main problems of Soviet national policy. The comprehensive research of Soviet, modern Ukrainian and foreign scientific literature is carried out, the main directions of scientists research are singled out and development trends are revealed. A number of problems of historical and ethno-political science raised by scholars are covered.

UDC 323.15 : 94 (477) “19/20”

© Novorodovskyi V., 2020

ISBN 978-966-02-9909-2 © Kuras Institute of Political and Ethnic Studies
National Academy of Sciences of Ukraine, 2020

ЗМІСТ

Вступ.....	7
Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження теми.	11
Розділ 2. Розвиток наукових досліджень радянської національної політики повоєнних років на території України.....	27
Розділ 3. Політична життєдіяльність національних меншин України 1945–1991 рр.: висвітлення у науковій літературі.....	57
3.1. Росіяни	57
3.2. Євреї.....	70
3.3. Поляки	85
3.4. Німці	93
3.5. Кримські татари	101
3.6. Інші національності	112
Висновки	126
Джерела та література.....	131

CONTENT

Introduction	7
Section 1. Theoretical and methodological principles of research.....	11
Section 2. Development of scientific research of the Soviet national policy of the postwar years on the territory of Ukraine	27
Section 3. Political life of national minorities of Ukraine 1945–1991: coverage in the scientific literature	57
3.1. Russians	57
3.2. Jews	70
3.3. Poles.....	85
3.4. Germans.....	93
3.5. Crimean Tatars.....	101
3.6. Other nationalities.....	112
Conclusions	126
Source and literature.....	131

ВСТУП

Наприкінці ХХ ст. розпочалися глобальні геополітичні процеси, зумовлені розпадом Радянського Союзу та появою на карті світу нових держав. З відновленням власної державності Україна задекларувала основні принципи демократичного поступу, виступивши захисником усіх громадян незалежно від їхньої національної, релігійної, расової належності чи політичних поглядів.

Демократизація суспільства зумовлює пошук певного балансу: з одного боку, сприяти розвитку національних культур, мов, традицій задля збереження ідентичності й автентичних рис етнічних груп, а з іншого – створювати умови для їх інтеграції в україноцентричну спільноту. Нині актуалізується осмислення походження сучасних суперечностей і протиріч, які пов'язані з динамікою етнонаціональних процесів.

Новітні тенденції у розвитку етнополітичної науки зумовлюють необхідність систематизації наявних знань, історичного досвіду і сучасної практики. Постає потреба повного і неупередженого (наскільки це можливо здійснити) вивчення політичних умов, чинників формування етнокультурного різноманіття, місця національних меншин у політичних процесах минулого, сучасних колізій історичної пам'яті, їх витоків. Це можливо у разі критичного осмислення наукових здобутків минулого і сучасності. Вивчення результатів наукових праць радянських, сучасних українських та зарубіжних дослідників дозволяє розкрити основні напрямки наукового пошуку, актуальні проблеми, особливості теоретико-методологічних засад, вплив суспільних і політичних реалій на об'єктивність і достовірність дослідження. Відповідно важливо здійснити оцінку, уточнення і примноження наявних знань, їхнє удосконалення і практичне застосування.

Сучасні події актуалізують дослідження історії національних меншин України з огляду на етнополітичні чинники окупації Криму та російської агресії на Сході України. Визначення стану розроблення проблеми дослідження дає змогу оцінити способи формування політичної позиції етнічних груп, визначити ключові причини етнополітичної нестабільності в окремих регіонах країни,

а також виявити їх наслідки й основні подальші перспективні напрями для етнополітичних досліджень. Детальний аналіз наукового дискурсу дає змогу виробити чітку концепцію дослідження минулих і сучасних етнонаціональних процесів, знайти причинно-наслідкові зв'язки сучасних подій і оптимальні шляхи реагування на них. Подальші історичні, етнополітичні дослідження у цьому напрямі сприятимуть кращому розумінню негативного впливу радянської національної політики на збереження самобутності етнічних груп. Виокремлення дискурсу цієї проблеми зумовлює переосмислення радянських і російських історичних, політичних міфів і створює базу теоретичних знань для ведення інформаційної війни проти Росії, а також формує новітній погляд на історію участі національних меншин у політичних процесах України.

Об'єктом цього дослідження є комплекс наукових джерел та стан наукових знань з проблеми національних меншин України упродовж 1945–1991 рр., професійна діяльність наукових установ, українських і зарубіжних учених, які вивчали історію національних меншин України, радянської національної політики у зазначений період.

Предметом дослідження є тенденції розвитку наукових знань про національні меншини в політичному просторі України 1945–1991 рр.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють два виміри: 1) конкретно-історичний, який охоплює період від завершення Другої світової війни до розпаду Радянського Союзу (1945–1991 рр.); 2) історіографічний, який охоплює період від 1945 р. до сучасності. Умовно українську історіографію варто класифікувати на радянську і пострадянську, що також обмежується відповідними хронологічними рамками.

Метою монографії є дослідження і систематизація наявних наукових знань, які формують науковий, суспільно-політичний дискурс стосовно місця і статусу національних меншин у політичному просторі Радянської України 1945–1991 рр. Мета зумовила необхідність і важливість вирішення таких дослідницьких завдань:

- проаналізувати сучасний стан наукового осмислення проблеми дослідження, сформувані її джерельний комплекс, визначити теоретико-методологічні засади;

- вивчити взаємозв'язок цілей, завдань і результатів наукових досліджень з історії радянської національної політики й місце національних меншин у ній;

- розкрити історико-політологічний дискурс, ступінь його повноти й достовірності стосовно становища і ролі національних меншин у політичному просторі Радянської України 1945–1991 рр.;

- з'ясувати пріоритетні напрями подальших досліджень національних меншин зарубіжними й вітчизняними вченими;

Методи дослідження обиралися відповідно до об'єкта, предмета, мети та завдань дослідження. Теоретико-методологічну основу становить сукупність основних принципів історичного і політологічного дослідження: історизму, об'єктивності, всебічності, наступності, системності. Для досягнення поставленої мети у дослідженні застосовувалися різноманітні методи пізнання: проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, бібліографічний, історіографічного і джерелознавчого аналізу та ін.

Наукова новизна обумовлена систематизацією ряду нових наукових досліджень, висвітленням тенденцій розвитку дискурсу, починаючи від повоєнного періоду і до сучасності. Це перша спроба їхнього узагальнення на тлі процесів декомунізації. У ній проаналізовані найновіші результати наукових досліджень, зокрема: «Галичина в етнополітичному вимірі», «Єврейське національне питання в СРСР у другій половині 1940-х–1960-х рр.», «Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії», «Рокада: чотири нариси з історії Другої світової», «Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – Історичні причини та політичні наслідки» та ін. Детально розкрито напрями наукових зацікавлень іноземних фахівців у цій царині й викладено основні положення результатів їхніх праць. Уперше з 2000 р. узагальнено наукові дослідження з історії національних меншин України у радянський період. Доповнено наукову базу знань з цієї галузі новими дослідженнями вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Практичне значення роботи полягає у використанні отриманих результатів, висновків для підготовки нових напрацювань з проблеми етнонаціональної політики в Україні, навчальних посібників з вивчення історії України, історіографії історії України, історії етнополітики. Результати дослідження можуть слугувати джерелом для подальших наукових розробок у соціогуманітарних галузях науки: політології, історії, етнополітології, історіографії, філософії, соціології.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕМИ

Дослідження національних меншин у політичному просторі України здійснювалося здебільшого у контексті вивчення суспільно-політичної історії. Вперше наукове осмислення національних відносин у СРСР розпочалося ще в радянський період. Ідеологи, науковці, партійні діячі цього часу намагалися сформувати оптимальну модель управління суспільством, яка відповідала б теорії та практиці комуністичної ідеології. Звісно, враховуючи курс партії на «зближення націй» і формування нової спільноти «радянський народ», науковці цього періоду підготували низку теоретичних праць, які обґрунтовували мовно-культурні й національні трансформації суспільства. Нове бачення національного питання розпочинає свій відлік у 1990-х рр. – початку 2000-х рр. У працях дослідників цього періоду прослідковується критичний погляд на науковий доробок радянських дослідників попри їхню цінність як джерела дослідження. Від початку 2000-х рр. і до сьогодні вітчизняні науковці розглядають етнополітичне, етнонаціональне питання у контексті радянського політичного режиму, масових репресій. Нині відбувається переосмислення наслідків тоталітарного впливу на ідентичність.

Наукові праці з цієї тематики слід класифікувати за такими характеристиками: 1) за походженням (радянська, вітчизняна, іноземна література); 2) за проблематикою дослідження (радянська національна політика, участь меншин у громадсько-політичних процесах, денационалізація суспільства тощо).

Радянські дослідники перебували у досить жорстких рамках, а тому погляд на тематику мав переважно суб'єктивний характер і чіткі ознаки впливу державної ідеології. На думку окремих учених сучасності, радянська влада не переймалася питаннями етнополітики, що зумовило кризу етнонаціональних відносин у другій половині 1980-х рр. Лише окремі аспекти національної політики

втілювалися в життя, щоправда, вони були спрямовані на формування нової ідентичності – «радянський народ».

Після XX з'їзду ЦК КПРС спостерігалось покращення умов для наукових пошуків¹. Утім, основна функція гуманітарних наук – формувати підґрунтя для розвитку соціалістичного (комуністичного) суспільства – лишалася. Це впливало на об'єктивність досліджень.

Особливо цінними працями радянського періоду у справі вивчення національного питання були: «Інтернаціоналізм советского народа» (за ред. В. Шерстобитова), «Национальный вопрос в борьбе идей» (Е. Баграмов), «Расцвет и сближение наций в СССР» (М. Куліченко), «Великий советский народ» (за ред. А. Шевельова), «Національні відносини в СРСР в умовах розвинутого соціалізму» (Б. Чирко) та ін. Аналізуючи праці попередників і сучасників, радянські дослідники підтримували тезу щодо історичних передумов інтеграції народів СРСР в одну спільність. Ідеї щодо окремого національного розвитку були відкинуті вченими з двох причин: 1) партійне керівництво не допускало вільнодумства з боку істориків; 2) науковці цього періоду працювали виключно над проблемами, які були пріоритетними для держави. З іншого боку, стверджувати про повну суб'єктивність, недостовірність досліджень радянських науковців неможливо з кількох причин: 1) вони зібрали вагомий масив матеріалів, які на сучасному етапі потребують детального переосмислення; 2) їхня робота здійснювалася нерозривно із завданнями партійного керівництва, а отже, у ній відображалися політичні тенденції радянського суспільства; 3) рівень фахової підготовки радянських науковців був значним, а тому їхні праці містять вагомі аналітичні висновки.

Своєрідний зріз історіографії розвитку національної політики партії здійснили автори праці «Национальная политика КПСС: очерки историографии». У ній розкрито стан дослідження цієї теми вченими 1950–1970 рр., виокремлюючи при цьому актуальні

¹ Барсенков А. Основные этапы изучения советского общества в исторической науке. *Вестник Московского университета. Сер. 8.: История.* Москва, 1990. № 2. С. 14.

напрями: критика «буржуазної націоналістичної ідеології», вивчення історичного досвіду КПРС у розв'язанні національного питання, створення центру координації наукових досліджень у цьому напрямі та активізація історіографічних і бібліографічних робіт з окресленої проблеми².

Чільне місце в науковому дискурсі посідає праця радянського дослідника А. Санцевича «Українська радянська історіографія (1945–1982 рр.)», яка узагальнила основні тенденції розвитку історичних знань про суспільно-політичні процеси в УРСР. Загалом робота стосувалася участі трудящих у суспільно-політичних рухах і ролі партійного керівництва у їх формуванні³. Це була одна з небагатьох наукових праць, присвячених розгляду української історіографії, особливо періоду 1944–1960 рр. Загалом А. Санцевич опублікував низку статей, у яких розкрито дискурс суспільно-політичних проблем у Радянській Україні в повоєнні роки^{4; 5; 6}. У них зібрані матеріали, які дозволяють переглянути розвиток радянської наукової думки в умовах авторитаризму.

В умовах «перебудови» поступово змінився акцент наукових напрацювань радянських учених, що було пов'язано із поступовою демократизацією суспільства і розгортанням національних рухів. Актуалізації зазнали питання радянської національної політики, мовно-культурні проблеми різних етносів тощо. Особливу цінність становлять праці, які систематизували й узагальнили наукові дослідження з української історії та історіографії. Серед них зазначимо працю «Историография истории Украинской ССР» за редакцією І. Хмеля, у якій відображався як розвиток історичної науки, так і дискурс навколо суспільно-політичних процесів. У

² Бурмистрова Т., Зайцева Е., Захаров И., Шурыгин Е. Национальная политика КПСС: очерки историографии. Москва : Политиздат, 1981. 256 с.

³ Санцевич А. Українська радянська історіографія: 1945–1982: [навчальний посібник]. Київ, 1987. 142 с.

⁴ Санцевич А. Развитие советской исторической науки. 1970–1974. *Український історичний журнал*. Київ, 1976. № 1. С. 146–148.

⁵ Санцевич А. Развитие історичної науки на Україні між ХХІІ і ХХІІІ з'їздами партії. *Український історичний журнал*. Київ, 1966. № 3. С. 40–52.

⁶ Санцевич А. Післявоєнна історіографія українського радянського міста. *Український історичний журнал*. Київ, 1962. № 4. С. 104–110.

роботі систематизовано наукові праці, присвячені теоретичному обґрунтуванню ідеї нової спільності «радянський народ». Автори книги наголошували на колосальному внеску вчених-гуманітаріїв у розробку проблеми національних відносин упродовж 1960–1980 рр. Радянські суспільствознавці з впевненістю зазначають, що із початком періоду «розвиненого соціалізму» розгорнувся заключний етап інтернаціоналізації суспільства і формування «радянського народу» як окремої наднаціональної спільності⁷.

На окрему увагу заслуговує стаття В. Сарбея «Історіографічні дослідження на Україні за 70 років Радянської влади». Автор назвав цю статтю першою спробою систематизації історіографічних робіт з вітчизняної та всесвітньої історії. У ній висловлена думка, що детальний аналіз, узагальнення наукового доробку радянських учених є справою майбутнього, а його стаття стане підґрунтям для підготовки ґрунтовної праці⁸.

Більш детальні історичні, політичні та етнополітичні дослідження розгорнулися у роки незалежності України, що пояснюється низкою чинників: 1) плюралізм ідей, думок зумовив пошук історичної правди; 2) відкриття архівів; 3) спроби відновлення історичної пам'яті, культури, самобутності етнічних груп, які зазнали масових репресій і русифікації; 4) поглиблення соціогуманітарних досліджень задля пошуку оптимальних шляхів досягнення національної єдності. Починаючи з 1990-х рр., було опубліковано низку наукових праць, які систематизували наявні напрацювання радянської науки, здійснили їх переосмислення і критичний аналіз, а також виокремили нові напрями наукового пошуку.

Враховуючи необхідність формування новітніх засад сучасної етнополітики, характеристики проблем самоідентифікації національних меншин України, їхнього громадсько-політичного, мовно-культурного розвитку, вивчення історичної пам'яті етносів, а

⁷ *Историкография истории Украинской ССР / ред. кол. : И. Хмель (отв. ред.), Н. Варварцев (зам. отв. ред.), А. Лихолат, А. Майборода (отв. секр.), А. Санцевич, В. Сарбей, Г. Сергиенко, П. Сохань, Ф. Шевченко. АН УССР. Институт истории. Киев : Наукова думка, 1986. 557 с.*

⁸ Сарбей В. *Историкографічні дослідження на Україні за 70 років Радянської влади. Український історичний журнал*. Київ, 1987. № 12. С. 122–134.

також наслідків впливу тоталітарної системи на самосвідомість етносів від початку незалежності, постало питання створення академічної установи, яка б досліджувала ці процеси. У формуванні державної етнополітики провідне місце посів Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, утворений 11 грудня 1991 р. згідно з наказом Президії АН (пізніше НАН) України № 328. Від 1991 до 1997 р. установа мала назву Інститут національних відносин і політології.

За часів незалежності ученими інституту здійснено низку фундаментальних і прикладних досліджень у сфері етнополітики. Поряд із загальними етнополітичними проблемами в установі розвивалася тематика історії національних меншин України, їх становища, правового статусу, політичної участі⁹. Деякі меншини ставали об'єктом спеціального дослідження, зокрема, кримські татари, німці, поляки, євреї, іншим приділялося значно менше уваги, але вони вивчалися у контексті загальних політичних процесів. У структурі інституту було сформовано профільний відділ, який досліджував проблему національних меншин. Співробітники цього відділу видали низку наукових праць, які не лише розкривали їхні сучасні проблеми, але й з'ясовували актуальні питання минулого, зокрема: «Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект», «Крим в етнополітичному вимірі», «Закарпаття в етнополітичному вимірі», «Донбас в етнополітичному вимірі», «Галичина в етнополітичному вимірі» тощо.

Грунтовним дослідженням, у якому вперше розкрито національне питання в Україні у XX ст., є праця О. Рафальського «Національні меншини України у XX столітті: історіографічний нарис»¹⁰. У ній систематизовано і проаналізовано низку наукових напрацювань як радянського періоду, так і сучасного. Монографія О. Рафальського стала першим дослідженням історичного дискурсу проблем національних меншин, розкриває їхнє політико-правове становище, розвиток етнонаціональних процесів в Україні,

⁹ 25 років Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ : ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. С. 13.

¹⁰ Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті: історіографічний нарис. Київ : Поліс, 2000. 446 с.

особливості національної політики Російської імперії на початку ХХ ст., радянської влади та України в умовах незалежності. У роботі особливу увагу приділено дискусійним проблемам вітчизняної історії, у ній дослідник чітко висвітлив власне бачення позиції сторін. Він детально проаналізував наукові дослідження вітчизняних учених з цієї проблематики у 1990-х рр., а також зазначив основні чинники, які їм сприяли.

Чільне місце у вивченні цієї теми належить науково-довідковим, енциклопедичним виданням. Однією з перших таких праць став довідник «Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії», виданий ученими п'яти академічних інститутів НАН України й ряду ВНЗ у 1993 р.¹¹. У ній розміщено статті про науковців, які у різні періоди вивчали етнонаціональні проблеми. Особливу цінність становлять статті, присвячені розвитку історико-етнологічних досліджень наукових установ України. Ще одним виданням, у якому містяться довідкові матеріали щодо етнонаціональної політики, стала «Мала енциклопедія етнодержавознавства». Таким чином сформувалася нова галузь наукового пізнання, яка межує з іншими дисциплінами. Автори енциклопедії переконують, що етнодержавознавство має сприяти відродженню національної державності на основі норм і принципів, які є науково обґрунтованими¹². Етапним у розвитку сучасної політичної та етнополітичної науки в Україні став двотомник «Політична наука в Україні», у якому розміщені статті про історичний поступ цих галузей знань і сучасні тенденції їхнього розвитку^{13; 14}.

Аналіз розвитку української історіографії за десять років незалежності здійснив Я. Грицак. Він засвідчив зміни підходів,

¹¹ Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. Київ, 1993. 800 с.

¹² Мала енциклопедія етнодержавознавства. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 1996. 944 с.

¹³ Політична наука в Україні. 1991–2016: у 2 т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка. / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2016. 656 с.

¹⁴ Політична наука в Україні. 1991–2006: у 2 т. Т. 2. Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки вітчизняних досліджень / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2016. 704 с.

поглядів у історичній науці, а також розкрив актуальні проблеми й тематику українських науковців сучасності. Вчений визначив основні тенденції вітчизняних досліджень у перше десятиліття незалежності, а також висловив власне бачення перспектив подальших історичних робіт¹⁵. Особливо цінними з точки зору розвитку вітчизняного наукового дискурсу з питань політичної історії є праці О. Бобіна¹⁶, Я. Калакура¹⁷, В. Коцура, А. Коцура¹⁸, О. Яся¹⁹ та ін. Щоправда, їхній доробок передає загальну картину розвитку наукових досліджень у галузі історії. Якщо розглянути дискурс у площині політичних наук, то ці роботи відображають розвиток наукової думки у різні епохи, що дозволяє політологам, етнополітологам зрозуміти вплив політичних процесів на еволюцію наукового пізнання.

Осмислення історіографічної бази суспільно-політичних рухів в Україні здійснено у монографіях Ю. Ніколайця «Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років. Українська історіографія» і К. Ніколаєць «Суспільно-політичний розвиток УРСР у другій половині 60-х – на початку 90-х років XX століття: історіографія». У обох працях ґрунтовно досліджено вітчизняну історіографію суспільно-політичного життя радянської України, визначено основні напрями й тенденції наукового пошуку^{20, 21}. Діяльність національних рухів

¹⁵ Грицак Я. Украинская историография: 1991–2001. Десятилетие перемен. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hrytsak_Yaroslav/Ukraynskaia_ystoryohrafiya_1991-2001_Desiatyetye_peremen_ros.pdf

¹⁶ Бобіна О. Історіографія історії України : навчальний посібник. Миколаїв, 2002. 24 с.

¹⁷ Калакура Я. Українська історіографія : курс лекцій. Київ, 2004. 496 с.

¹⁸ Коцур В., Коцур А. Історіографія історії України: курс лекцій. Чернівці : Золоті литаври, 1999. 520 с.

¹⁹ Ясь О. Историк і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX — 80-ті роки XX ст.) : монографія: У 2 ч. / за ред. В. Смоля. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2014. Ч. 2. 650 с.

²⁰ Ніколаєць Ю. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років. Українська історіографія. Вінниця, 2007. 360 с.

²¹ Ніколаєць К. Суспільно-політичний розвиток у другій половині 60-х – на початку 90-х років XX століття: історіографія. Вінниця, 2010. 304 с.

висвітлено у працях В. Войналовича²², В. Котигоренка²³, І. Міронової²⁴, М. Панчука, О. Рафальського²⁵, А. Русначенка²⁶ та ін.

На зламі ХХ – ХХІ ст. розпочалося переосмислення доробку радянських науковців. Історична наука радянського періоду все більше піддавалася критиці сучасних дослідників. Це пов'язано як з об'єктивними чинниками (ідеологічна заангажованість праць радянського періоду, політизованість історичної науки, відкриття архівів, відновлення історичної пам'яті тощо), так і суб'єктивними (політизація історії в Україні, поширення тренду критики радянського минулого, відсутність конструктиву). Радянські джерела варто критично сприймати. Водночас потрібно усвідомлювати їхню цінність для вивчення політичних тенденцій у Радянському Союзі. Детальну оцінку радянській історіографії здійснив В. Яремчук. У його монографії розкрито погляди, ідеї, напрацювання радянських істориків з вивчення історії України. Дослідник окреслив концептуальні проблеми, які вивчалися радянськими вченими, а також висвітлив їхнє значення для розвитку історичної науки. Він також наголосив, що вона повністю залежала від вказівок комуністичної верхівки, а отже, трактування минулого можливе лише з дозволу партії²⁷. З точки зору політичної та етнополітичної науки, це дослідження має вагоме значення, оскільки дозволяє розглянути основні ідеологічні засади наукового пошуку в радянський період.

²² Войналович В. Етноконфесійні процеси у Криму ХХ століття: історіографія проблеми. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*. Київ, 2003. Вип. 23. С. 216–234.

²³ Котигоренко В. Етнічні протиріччя в сучасній Україні: політологічний концепт. Київ : Світогляд, 2004. 722 с.

²⁴ Міронова І. Національне питання в УРСР (1920-ті – 1980-ті рр.): проблеми та шляхи вирішення. *Історичний архів: наукові студії*. Миколаїв, 2016. Вип. 17. С. 63–69.

²⁵ Панчук М., Рафальський О. Етнополітичний розвиток Криму: до питання історіографії. *Кримські студії*. 2005. № 1–2. С. 50–77.

²⁶ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 50-х – початок 1990-х років. Київ, 1998. 760 с.

²⁷ Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. 526 с.

У працях більшості російських науковців національне питання в УРСР розглядалося в комплексі із загальнополітичними процесами республіки. Вони відкидали тези щодо насильницької русифікації, натомість обґрунтовували радянську національну політику як безальтернативне розв'язання етнонаціональних проблем Союзу. Загалом, російський дискурс національних проблем за часів Радянського Союзу набуває актуальності, зважаючи на політичний курс Російської Федерації щодо поширення «русского мира». Серед наукового доробку російських авторів, які вивчають зазначену тематику, відзначимо праці Ю. Латиша. Він детально охарактеризував українську наукову думку щодо політичних процесів у роки «перебудови» та розкрив зміну поглядів українських дослідників у зв'язку зі зміною політичного вектора розвитку країни. На його думку, декомунізація спричинила оцінку радянської влади як окупаційної, а її політики – як тоталітарної, побудованої на основі національних традицій російського самодержавства. При цьому наголошувалося, що українські дослідники використовували ідеї західних науковців²⁸.

Російська агресія в Україні сприяла актуалізації дискурсу навколо суперечливих питань історії. Це пояснюється не лише необхідністю пошуку істини, але й політичним протистоянням, яке досить часто спирається на історичну пам'ять. Відповідно, у Росії написано низку наукових праць, що стосуються російсько-українських відносин, які зазвичай висвітлювали проблему в традиційному ідеологічному ключі «братніх народів». Утім, ряд російських дослідників попри традиційні підходи до вивчення історії України (В. Мироненко, О. Шубін) висловили у своїх інтерв'ю позицію засудження окупації Російською Федерацією Кримського півострова. На думку О. Зайцева, такі висловлювання дають надію на раціональне й об'єктивне висвітлення історії російсько-українських відносин²⁹.

²⁸ Латиш Ю. Украинская историография перестройки. *Вестник Санкт-Петербургского университета. История*. 2020. Т. 65. Вып. 3. С. 975–989.

²⁹ Зайцев А. История Украины глазами российских историков. URL: https://e.r.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/1079/18_17.3zaitsev.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Національне питання в СРСР вивчали й зарубіжні науковці, які висвітлювали низку проблем: національна політика радянської влади, антисемітизм, масові репресії і депортації за національною ознакою тощо. Серед них – Р. Брубейкер³⁰, Т. Вікс³¹, З. Войновський³², Ш. Еммонс³³, І. Кашу³⁴, П. Колсто³⁵, Д. Шалін³⁶, В. Шнірельман³⁷ та ін. Їхні праці становлять значну цінність, оскільки висвітлюють національні процеси в Радянській Україні з альтернативної для радянської та російської позицій точки зору. При цьому у них містяться важливі матеріали і документальні свідчення для розгортання подальших наукових розробок у цій царині. Здебільшого зарубіжні дослідники погоджувалися щодо негативних тенденцій політики радянської тоталітарної/авторитарної системи для розвитку самобутності різних етнічних груп.

Більш сучасні наукові дослідження у цьому напрямі формувалися у контексті російсько-українського конфлікту. У зв'язку з цим актуалізувався науковий дискурс з вивчення окремих аспектів історії України, етнополітології, політології тощо. Все більшої

³⁰ Brubaker R. Nationhood and the national question in the Soviet Union and post-Soviet Eurasia: An institutionalist account. URL: <https://works.bepress.com/wrb/18/>

³¹ Weeks Th. Nationality, Empire, and Politics in the Russian Empire and USSR: An overview of Recent Publications. URL: <https://www.hsozkult.de/literaturereview/id/forschungsberichte-1134>

³² Wojnovski Z. The Soviet people: national and supranational identities in the USSR after 1945. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 43:1, 1-7. DOI: 10.1080/00905992.2014.953467

³³ Emmons Sh. Russian Jewish Immigration and its Effect on the State of Israel. *Indiana Journal of Global Legal Studies*. 1997. Vol. 5: Issue 1. P. 341–355.

³⁴ Cașu I. Political repressions in Moldavian SSR after 1956: towards a typology based on KGB files. URL: http://www.academia.edu/4921186/FULL_TEXT_Political_Repressions_in_the_Moldavian_Soviet_Socialist_Republic_after_1956_Towards_a_Typology_Based_on_KGB_files

³⁵ Kolstø P. Nationalism, ethnic conflict, and job competition: non-Russian collective action in the USSR under perestroika. *Nations and Nationalism*. 2008, 14 (1). P. 161.

³⁶ Shalin D. Soviet Union: Recent reforms have revived Jewish life, but have also freed the forces of Russian xenophobia. URL: <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1990-07-25-me-896-story.html>

³⁷ Shnirelman V. Politics of Ethnogenesis in the USSR and after. *Bulletin of the National Museum of Ethnology*. 2005. 30 (1). P. 93–119.

популярності серед дослідників набувають проблеми депортованих народів, політика русифікації України у радянську добу, розвиток національних рухів, радянська національна політика тощо. Втім, більш детального вивчення потребують проблеми політичної участі національних меншин, структура і напрями діяльності національних рухів, правове забезпечення у радянський період, наслідки асиміляції.

Джерельна база дослідження охоплює низку наукових матеріалів, комплекс яких дозволив визначити основні тенденції наукового дискурсу проблеми національних меншин у політичних процесах, узагальнити наявні результати досліджень, а також підтвердити чи спростувати їх. Виходячи з цього, джерельна база представлена такими групами: 1) узагальнюючі наукові праці, монографії; 2) матеріали наукових конференцій; 3) документальні свідчення.

Чільне місце у вивченні цієї тематики відведено узагальнюючим працям, у яких підсумовуються основні наукові здобутки певного періоду. Особливу цінність становлять монографічні видання, у яких більш широко розкривається проблема досліджень періоду 1945–1991 рр. У більшості таких праць увага зосереджувалася на конкретних питаннях: внутрішня і зовнішня політика радянської влади, масові репресії, історична пам'ять тощо. Такі студії важливі, оскільки вони надають узагальнену характеристику зазначеного періоду та визначають суспільно-політичні тенденції у радянському соціумі.

Монографічні праці другої половини ХХ ст. національне питання висвітлювали у контексті розвитку радянського суспільства і його інтернаціоналізації. З одного боку, вони стали цінним джерелом для вивчення політичних процесів у Радянській Україні, особливостей внутрішньої політики комуністичної партії, а з іншого – стали об'єктом критики сучасних науковців. Ідеологічна заангажованість наукових розробок радянського періоду не дозволяла комплексно розглянути усі проблеми етнонаціональних відносин як у СРСР в цілому, так і в УРСР зокрема. Водночас у них зібрано значний масив матеріалів, свідчень, документів, що дає змогу сучасним ученим переосмислити, оцінити та

проаналізувати особливості суспільно-політичного життя України у радянський період.

У низці наукових монографій висвітлювався розвиток наукових знань про національні меншини, етнополітику, етнонаціональні відносини тощо. Завдяки використанню цих джерел сформовано уявлення про політико-правове становище національних меншин, їхню суспільно-політичну діяльність, особливості радянської національної політики тощо.

Особливу інформаційну і змістовну цінність становлять результати дисертаційних досліджень, вагомі висновки, зроблені на основі аналізу введених до наукового обігу джерел та використання наявної історіографічної бази.

Означена тема вивчалася на ґрунті комплексного аналізу наукового доробку вітчизняних і зарубіжних учених. Цінність таких джерел полягає в чіткому, логічному і лаконічному викладенні ключових позицій досліджень. У них відображаються основні тенденції та перспективи наукового пошуку. Утім, статті іноземних (у цьому випадку західних) науковців здебільшого поверхово охоплюють етнонаціональне питання в УРСР. Здебільшого вони акцентують увагу на радянській внутрішній і зовнішній політиці, а національні відносини розглядають у контексті зазначених питань. Щоправда, окремі статі присвячені певним етнічним групам, які у радянський період зазнали значного тиску (німці, євреї, кримські татари та ін.). Наукові розвідки російських авторів здебільшого ігнорують проблему насильницької русифікації, зазначаючи, що процес асиміляції мав природний, а не штучний характер. Результати наукової діяльності вітчизняних учених, опублікованих у фахових виданнях, є цінним джерелом вивчення політичних процесів у радянських реаліях. У них здійснено переоцінку поглядів радянських науковців з цього питання, а також сформовано нове бачення проблеми і її розв'язання на сучасному етапі, зважаючи на знайдені нові факти й докази.

Друга група джерел представлена матеріалами наукових конференцій, на яких розглядалася зазначена проблема. В умовах незалежності під час цих заходів дослідники все частіше озвучують нові проблемні сторінки минулого та сучасності

національних меншин України, а також шляхи їх вирішення. Такі заходи ініціюються як академічними установами (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Інститут стратегічних досліджень НАН України, Інститут історії НАН України, ДУ Інститут всесвітньої історії НАН України), так і закладами вищої освіти (Університет Григорія Сковороди у Переяславі, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Національний університет «Запорізька політехніка», Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника). Матеріали конференцій дають змогу розглянути дискусійні проблеми історії, політології й етнополітології.

Третя група джерел представлена документальною базою, архівними матеріалами, які підтверджують чи спростовують певні висновки науковців. Використання цих матеріалів дозволило повноцінно розкрити дискусійні питання, а також визначити достовірність окремих тверджень. Наукове дослідження ґрунтується на архівних матеріалах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, й містять програмні положення з національного питання в радянській Україні, нормативно-правові акти у відкритому доступі, які врегулювали національне, культурне, мовне питання тощо.

Об'єктивне вивчення наукового дискурсу проблеми національних меншин України у політичних процесах 1945–1991 рр. неможливе без застосування основних принципів і методів наукового пізнання. В основу дослідження лягли принципи об'єктивності, логічності, системності, історизму, всебічного наукового пізнання, соціального підходу. Вивчення дискурсу неможливе без його об'єктивної оцінки. Аналізуючи низку наукових досліджень з проблеми етнонаціональних відносин у Радянській Україні, проблеми радянської національної політики, постала необхідність не лише підтвердження вірогідності тверджень вчених, але й розуміння впливу результатів наукового пізнання на розвиток подальших досліджень.

Принцип системності враховує багатофакторність етнополітологічних та історіографічних досліджень, при цьому всі

елементи наукового пізнання узгоджені між собою і становлять цілісну систему. Під час вивчення дискурсу проблеми відбулося комплексне переосмислення наукових здобутків попередників.

Враховуючи міждисциплінарний характер виокремленої проблематики, під час написання монографії застосовувався принцип історизму. Суть його полягає у вивченні формування й розвитку наукової думки щодо політичних процесів 1945–1991 рр., національного питання, історичної пам'яті, а також новітніх підходів до висвітлення етнонаціональних процесів у радянський період і їхніх наслідків на сучасному етапі державотворення.

Розуміння політичних процесів у Радянській Україні, національної політики радянського керівництва, громадської й політичної діяльності різних етнічних груп у 1945–1991 рр. неможливі без застосування принципу всебічності наукового пізнання. Дослідження дискурсу проблеми потребує детального аналізу різних точок зору, інтерпретацій науковців щодо основних процесів, явищ, які мали наслідки для етнонаціонального питання. Всебічність наукового пізнання дозволяє поглянути на проблему з різних ракурсів й визначити основні тенденції наукового пошуку з досліджуваної проблематики у вказані хронологічні періоди.

Оцінка наукового доробку радянських науковців у сфері національних відносин передбачає застосування принципу соціального підходу. Тобто об'єктивне осмислення досліджень можливе за умови детального аналізу діяльності радянської влади, її ідей і принципів національної політики, а також висвітлення її впливу в цій сфері.

Теоретико-методологічною основою студії стали чотири групи методів: загальнонаукові, спеціальні історичні, міждисциплінарні та методи політичних досліджень. Застосування їх у комплексі з дотриманням зазначених принципів дало змогу цілісно розкрити проблему дослідження і сформувані чіткі та логічні висновки.

Загальнонаукові методи, до яких увійшли аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, застосовувалися під час вивчення загальних явищ і процесів, дискусій вчених щодо тенденцій розвитку наукових досліджень із проблем етнополітології.

Міждисциплінарний характер цього наукового дослідження потребував комплексного застосування методів інших галузей наук. Фактично тема дослідження межує з трьома дисциплінами: історіографія, політологія, етнополітологія. Враховуючи це, завдання з цієї проблематики виконувалося зі застосуванням методів зазначених галузей, а також групи міждисциплінарних: бібліографічного, інформаційного, джерелознавчого аналізу. Бібліографічний метод передбачав формування комплексної бази знань, які прямо чи опосередковано стосуються досліджуваної проблеми. Його застосування дало змогу систематизувати весь науковий доробок стосовно національних меншин, етнополітики, етнонаціональних відносин в Україні у 1945–1991 рр. Характеристика наявної документальної бази передбачала застосування методу джерелознавчого аналізу. У конкретному випадку опрацьовувалися джерела, документи, матеріали, що дозволяло більш детально розкрити дискурс означеної проблеми, підтвердити чи спростувати твердження науковців і прослідкувати розвиток певних положень залежно від зміни політичного вектора. Інформаційний підхід передбачав вивчення інформаційних аспектів наукового дискурсу питання національних меншин у політичному просторі України.

Вивчення означеної тематики неможливе без застосування спеціальних історичних методів. У дослідженні апробовано історико-системний, історико-порівняльний, історико-типологічний методи. Їхнє комплексне застосування дає змогу зрозуміти зміну історичного погляду на події минулого, порівняти нові наукові положення із попередніми, а також класифікувати нагромаджений емпіричний матеріал.

Характеристика політичних явищ у суспільстві у контексті переосмислення поглядів дослідників різних періодів здійснювалася із застосуванням методів політології. Дослідження наукового дискурсу щодо національних меншин у політичному просторі України можливе завдяки осмисленню суспільних явищ і процесів та їхньому впливі на поведінку особистості. У такому разі застосовувався біхевіористичний метод дослідження, який окреслював вплив політичних діячів Радянського Союзу на наукове пізнання з

одного боку, а з іншого – з'ясовував вплив політики держави на поведінку особистості чи певного об'єднання людей (національних організацій). Для визначення місця політичних інститутів у спрямуванні наукових досліджень застосовувався інституціональний метод, а для виявлення залежності політичних процесів від рівня політичної культури – культурологічний метод.

Отже, дотримання зазначених принципів і методів дало змогу забезпечити всебічний розгляд теми дослідження, визначити основні тенденції розвитку наукового пізнання і формування конкретних висновків, які відповідають сучасним реаліям.

РОЗДІЛ 2

РОЗВИТОК НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ РАДЯНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ПОВОЄННИХ РОКІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Друга світова війна спричинила великі зміни на геополітичній карті Європи. Суттєві трансформації відбувалися також у внутрішній політиці держав, зокрема, Радянського Союзу. Це зумовлювалося як наслідками війни, так і потребами суспільного розвитку, зокрема, етнополітичного. Завершився процес збирання українських етнічних земель, однак етнічні українці й національні меншини України лишалися заручниками тоталітарної системи, яка обмежувала свободи й права людей¹. Розбудова екстрактивних політичних і економічних інститутів (за визначенням Д. Аджемоноглу і Дж. Робінсона)², започаткована ще у 1930-х рр., зумовила нівелювання основних прав населення. Комуністично-радянська система була фактично сформована для певної групи осіб, які посідали панівне становище у суспільстві. Водночас спостерігалося порушення прав не лише окремих осіб, але й цілих народів задля примусового формування лояльного ставлення до радянських інститутів влади. У повоєнні роки відбулося укріплення тоталітарної системи управління, яка дискримінувала людей не лише за класовими критеріями, але й за національними. У кандидатській дисертації К. Литвинова зазначається, що політика підтримки національних культур радянською владою була підпорядкована єдиній меті – зміцненню внутрішньої єдності населення на основі концепту «радянський народ». Це лише шкодило природному розвитку національних культур³. Погоджуючись з

¹ Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті: історіографічний нарис. С. 229–230.

² Аджемоноглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають / Пер. з англ. О. Дем'янчука. Київ : Наш Формат, 2016. 440 с.

³ Литвинов К. Гуманітарні чинники генерування сепаратистських рухів в Україні: Дис. ... канд. філософ. наук. за спец.: 21.03.01 – Гуманітарна і політична безпека держави (філософські науки). Київ, 2018. С. 95.

цією тезою, додамо, що підтримки національних культур як такої не відбувалося, а радянська Україна поглиблювала асиміляцію етнічних груп.

На ще більшу увагу заслуговує ставлення вищого партійного керівництва до жертв Другої світової війни. О. Стяжкіна, аналізуючи радянську внутрішню політику, не оминула увагою етнічний аспект її реалізації, зокрема, проведені владою масові чистки, депортації, репресії за національною ознакою. Вона вважає, що все це вповні характеризує сталінський режим. Аналізуючи наукову працю А. Люстінгера, дослідниця зазначила парадокс щодо національного питання у перші повоєнні роки: Й. Сталін вважав, що головними жертвами війни є радянський та німецькі народи, втім, для німців України місця у цій формулі не знайшлося. Водночас євреї, румуни, угорці, кримські татари та інші також не підпадали під це поняття. О. Стяжкіна уточнила, що європейські країни також використовували досвід колективної провини за етнічною ознакою. Втім, практика сталінського режиму була жорсткішою і передбачала масові репресії цілих народів⁴. У дослідженні Е. Епплблом «Історія ГУЛАГу» ця думка знаходить підтвердження. Вона використовує термін «культурний геноцид», обґрунтовуючи це ліквідацією, у першу чергу, ідентичності етносів⁵.

Починаючи з перших повоєнних років, радянська влада продовжувала політичний курс проросійської акультурації й асиміляції багатонаціонального населення країни не лише засобами заохочення, а й насильницькими способами. Згідно ж з офіційними документами КПРС та її республіканської організації – Компартії України, як писалося в тогочасних виданнях, у країні забезпечувалося «поєднання національних та інтернаціональних інтересів народів при основній ролі інтернаціональних...». За цією формулою ховався процес формування «радянського націоналізму»⁶.

⁴ Стяжкіна О. Рокада: чотири нариси з історії Другої світової. Київ, 2020. С. 185–186.

⁵ Епплблом Е. Історія ГУЛАГу / переклад з англ. А. Іщенко. Київ : Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2006. С. 336.

⁶ Shnirelman V. Politics of Ethnogenesis in the USSR and after. P. 102.

І. Шафаревич наголошував на колоніальному становищі «неросійських народів» у складі СРСР, доводячи це мовними, культурними та релігійними утисками з боку радянського керівництва⁷.

Радянську національну політику на території України досліджували багато вітчизняних і зарубіжних учених. У полі їхньої уваги були, зокрема, українсько-польські відносини, масові примусові переселення, репресії, політика русифікації. Чільне місце відводилося й вивченню політико-правового становища та інституційного забезпечення національних меншин. І. Кресіна вважає, що сучасні науковці більше уваги приділяли цим питанням⁸. Вагомий внесок у їхнє розв'язання здійснили В. Євтух, Ю. Зінченко, П. Колсто, В. Котигоренко, М. Панчук, Ю. Поліщук, О. Рафальський, Л. Рябошапко, Б. Чирко.

У повоєнні роки у радянському праві було відсутнім положення щодо статусу «національні меншини». Офіційно партійне керівництво не могло визнати таке поняття, оскільки це похитнуло б ідеї розбудови інтернаціонального суспільства. Вагомого значення на сучасному етапі набули дослідження політико-правового становища етносів у радянський період. Значна частка напрацювань вітчизняних істориків стосувалася саме цієї проблеми. Детально політико-правове становище національних меншин України розглянуто у монографії О. Рафальського⁹, дисертації Л. Рябошапко¹⁰, колективній монографії «Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект» за редакцією М. Панчука¹¹. Л. Рябошапко, аналізуючи значний масив

⁷ Шафаревич И. Обособление или сближение (национальный вопрос в СССР). URL: <http://www.vehi.net/samizdat/izpodglyb/04.html>.

⁸ Кресіна І. Спрямованість етнополітичних досліджень. *Політична наука в Україні. 1991–2006: у 2 т. Т 2. Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки вітчизняних досліджень* / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2016. С. 559–592.

⁹ Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті: історіографічний нарис. 446 с.

¹⁰ Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000). Автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук. за спец.: 12.00.01. – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень. Харків, 2002. 29 с.

¹¹ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / за ред. І. Ф. Кураса. Київ : ПіЕнД НАН України, 2000. 356 с.

історичних напрацювань, зазначає, що всі попередні дослідження акцентували увагу передусім на політичному статусі меншин, а правове становище розкрито в них опосередковано. У своєму дисертаційному дослідженні він показав зміну правового становища національних меншин, особливості національної політики радянської влади, розкрив правове підґрунтя асиміляційних процесів¹². П. Колсто, вивчаючи національне питання у республіках Радянського Союзу, зокрема в УРСР, відзначав процес денаціоналізації етнічних груп, який відбувався з прийняттям низки нормативних актів¹³.

Радянські дослідники та ідеологи наголошували на особливостях побудови інтернаціонального суспільства, у якому фактично стерті всі межі між народами¹⁴. На думку К. Бека, то була політика витіснення національної ідентичності з подальшою заміною її на радянський патріотизм.¹⁵ Однією зі складових цієї політики стала «денаціоналізація» та асиміляція. В Українській РСР вона супроводжувалася боротьбою проти «українського буржуазного націоналізму» й тиском на різні етнічні групи¹⁶. Сутність «денаціоналізації» зводилася до стирання ідентичності різних етносів з метою формування однієї спільності. Це підтвердив Р. Брубейкер, який зазначив, що радянське керівництво прагнуло організувати різні народи на основі створення «Радянської національної держави» як «Російської національної держави»¹⁷, всупереч Конституції та іншим законам, які декларували право

¹² Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000). 29 с.

¹³ Kolsto P. National Minorities in the Non-Russian Successor States of the former Soviet Union. URL: [https://www.academia.edu/12137487/ National_Minorities_in_the_Non-Russian_Soviet_Successor_States_of_the_Former_Soviet_Union_RAND_report_DRU_565_FF_November_1993_45_pp](https://www.academia.edu/12137487/National_Minorities_in_the_Non-Russian_Soviet_Successor_States_of_the_Former_Soviet_Union_RAND_report_DRU_565_FF_November_1993_45_pp).

¹⁴ Интернационализм советского народа (история и современность) / отв. ред. В. П. Шерстобитов. Москва : Наука, 1982. С. 291.

¹⁵ Бек К. Відновлення сталінської системи в повоєнній УРСР. *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 136–137.

¹⁶ Барсенков А., Вдовин А. Национальная политика и национальные движения. *История России*. 1917–2009. Москва : Аспект Пресс, 2010. С. 412.

¹⁷ Brubaker R. Nationhood and the national question in the Soviet Union and post-Soviet Eurasia: An institutionalist account. URL: <https://works.bepress.com/wrb/18/>

національного самовизначення. Таким чином, російський мовно-культурний простір розглядався радянськими ідеологами як інтегруючий фактор, а росіяни автоматично ставали «вищим народом» серед інших у СРСР. Такої самої думки дотримується турецький дослідник С. Ораза, котрий доводить, що радянське керівництво, формуючи свою національну політику, ділило народи країни на «хороші» і «погані», при цьому називаючи росіян найкращими¹⁸. Ця думка підтверджувалася М. Молчановим, який акцентував увагу на ігноруванні, а інколи й придушенні прагнення на мовне чи культурне самовизначення¹⁹.

Досить актуальним питанням лишається етнічний склад керівництва УРСР. Сучасні дослідники, проаналізувавши архівні матеріали, дійшли висновку, що відповідальні посади в «номенклатурі» ЦК КПУ тривалий час обіймали переважно росіяни. Проте на певному етапі в цій «номенклатурі» стала збільшуватися частка українців за національністю. Однак, на думку О. Штейнле, більшість з них мали деформовану національну ідентичність (русифіковану і радянську)²⁰. О. Субтельний, цитуючи вислів Б. Левицького «другий серед рівних», зазначав, що українці у роки «відлиги» відігравали роль партнера росіян в управлінні. Дослідник з діаспори зазначав, що причиною цієї тенденції стала своєрідна негласна домовленість між Києвом і Москвою щодо управління «радянською імперією»²¹. Серед зарубіжних дослідників першим, хто зацікавився питанням етнічного складу керівництва УРСР, був Дж. Армстронг. Він мусив визнати складність дослідження цього аспекту через наявні суперечливі дані офіційної статистики²².

¹⁸ Öraz S. The struggle and the response in Stalin's deportation policy: the case of Crimean tatars. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*. 2006. Volume VI. Issue 2. P. 414.

¹⁹ Molchanov M. Political culture and national identity in Russian-Ukrainian relations. Ostin : Texas A&M University Press College Station, 2002. 352 p.

²⁰ Штейнле О. Етнічний склад та національні ідентичності номенклатурної еліти УРСР (1945–1953 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2009. вип. XXVII. С. 225.

²¹ Субтельний О. Україна. Історія. Київ, 1991. С. 432.

²² Armstrong J. The Soviet bureaucratic elite / a case study of the Ukrainian apparatus. New York, 1959. P. 15–18.

Однією із особливостей радянської національної політики повоєнних років стало продовження депортацій за національною ознакою. Під приводом боротьби з колабораціонізмом тоталітарна система намагалася асимілювати населення Радянської України, а «неблагонадійні народи» піддати масовим репресіям. До середини 1980-х рр. ця проблема недостатньо розкривалася через цензуру. Існували лише окремі праці науковців з діаспори, які частково висвітлювали ці процеси. З початку 1990-х рр. їх досліджувала плеяда українських і зарубіжних науковців, зокрема І. Винниченко, В. Земсков, Р. Конквест, П. Полян, В. Сергійчук та ін. І. Мусяєнко охарактеризувала насильницьке переселення за етнічною та релігійною ознакою з Північної Буковини та Хотинщини упродовж 1944–1951 рр. як один з «найбільш жажливих злочинів комуністичного режиму»²³.

Означену тему розробляли К. Бенітес, М. Бугай, Т. Мартін, С. Ораз, О. Пол, Т. Снайдер та інші, у тому числі українські та польські дослідники діяльності Армії Крайової, ОУН, УПА та інших організацій. Зокрема, М. Бугай довів, що у повоєнні роки найбільше постраждали від депортацій кримські татари, українці, чеченці, інгуші, греки, німці, турки, болгары, вірмени та інші²⁴. С. Ораз звертає увагу на суб'єктивні чинники депортацій, передовсім на підозри Й. Сталіна у нелояльності представників неросійських національностей до радянського режиму²⁵.

Важкі умови проживання за межами України, а також подвійні стандарти радянського права створювали складнощі зі збереженням людьми їхньої національної самобутності. Вивченням цих питань переймалися А. Айсфельд, Г. Бекірова, Р. Вольт, А. Фукс, Д. Хаваджи, Р. Хаялі, Б. Чирко. У працях названих та інших дослідників глибоко розкривається ставлення радянської влади до

²³ Мусяєнко І. Депортації населення з Північної Буковини та Хотинщини у 1941–1951 рр. *Український альманах 2010*. Варшава : Об'єднання українців в Польщі, 2010. С. 198.

²⁴ Бугай М. Депортація населення України (30–50-ті рр.). *Український історичний журнал*. 1990. № 10. С. 32–38.

²⁵ Öraz S. The struggle and the response in Stalin's deportation policy: the case of Crimean tatars. P. 413.

окремих етносів УРСР, в якому виразно проглядається суть радянської національної політики сталінських часів.

Початок «відлиги» ознаменувався частковою лібералізацією суспільно-політичного життя. Серед головних результатів курсу М. Хрущова на «подолання культу особи» науковці називають пробудження національної самосвідомості, зростання інтересу національностей до власної історії, мови, культури. Однак уже у 1958 р. з'явилися перші ознаки відновлення русифікаційної політики.

Радянські дослідники усіх повоєнних років відкидали будь-яку форму державності України, крім УРСР. У їх працях про будь-яку «суверенізацію» республіки чи «відродження» української мови та інших національних мов населення республіки не йшлося. Кар'єрне зростання «по партійній лінії» українців та осіб інших «неросійських» національностей вимагало відмови від свого національного самоусвідомлення на користь російсько-радянського²⁶. Українські дослідники довели, що збільшення кількості й зростання впливовості (кар'єрної просунутості) російськоетнічного населення в Радянській Україні було наслідком економічної, міграційної, освітньої та кадрової політики радянської влади²⁷. М. Рябчук зазначає, що через масову міграцію росіян до УРСР й українців на територію інших республік відбувалося зменшення частки етнічних українців серед людського загалу республіки. Міграційні процеси сприяли асиміляції різних етнічних груп і спричинювали зміни до паспортної етнічності²⁸. Чинник міграцій мав низку особливостей: по-перше, вони здійснювалися під повним контролем радянської влади, і досить часто партійне керівництво ставало ініціатором цих процесів, тобто розгортало депортації; по-друге, у повоєнний період набула поширення агітаційно-пропагандистська кампанія, завданням якої було спонукання людей до зміни місця проживання.

²⁶ Рафальський О. Переяславський договір України з Росією 1654 року. Ретроспективний аналіз : монографія. Київ : Генеза, 2004. С. 164–168.

²⁷ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. 356 с.

²⁸ Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – Історичні причини та політичні наслідки. Київ: ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. С. 108–109.

Політика «дружби народів», інтернаціоналізації приховувала русифікацію на території УРСР, про що свідчить ухвалений у 1958 р. Закон СРСР (а у 1959 р. – відповідний в УРСР) «Про зміцнення зв'язку школи з життям». О. Рафальський зазначив, що цей документ став прикриттям русифікації українського шкільництва²⁹. Проведений у 1958 р. пленум ЦК КПРС засвідчив тенденцію поширення російської мови як основного засобу комунікації на території СРСР. У пункті 19 тез виступу М. Хрущова зазначалося, що вивчення російської мови сприяє зміцненню дружби народів СРСР. Водночас партійний лідер наголосив на потребі прийняття нормативно-правової основи для втілення ідеї обов'язкового вивчення російської мови: «Якщо дитина буде вчитися у школі, де викладання вестиметься мовою союзних чи автономних республік, то вона за бажанням може вивчати російську. І, навпаки, якщо дитина буде вчитися в російській школі, вона може вивчати мову однієї з союзних або автономних республік»³⁰. М. Парахіна зазначила, що саме ці «демократичні» ініціативи влади, які начебто дозволяли в національних республіках не вивчати російську мову, фактично узаконювали русифікацію. Тобто виключення її з предметів навчання позбавляло перспективи вступу до вищих навчальних закладів та обмежувало можливості щодо побудови кар'єри. Водночас аналогічна норма для російських шкіл зумовлювала необов'язковість вивчення мови титульної нації автономної чи союзної республіки, яка посилювалася додатковими потребами. Відповідно, російсько-український мовний паритет почав згортатися, а російська мова переймала провідні функції³¹. Це сприяло зниженню престижності вивчення рідної мови у школах, оскільки вона не надавала таких можливостей, як знання російської. І. Коляска стверджував, що тези М. Хрущова викли-

²⁹ Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті: історіографічний нарис. С. 262.

³⁰ Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в стране. *Правда*. 1958. № 320 (14714). С. 2.

³¹ Парахіна М. Особливості русифікації в УРСР у другій половині 1950 – першій половині 1960-х рр. (з історії мовної проблеми). *Український історичний журнал*. 2014. № 4. С. 133.

кали різку критику в усіх союзних республіках з боку тих, хто розумів, що під «демократичним» вибором мови навчання приховується русифікація³². Втім, усупереч громадській думці Закон «Про зміцнення зв'язку школи із життям і подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» було прийнято у 1959 р.³³. Це зумовило скорочення шкіл з українською, польською, угорською, молдовською мовами навчання.

В умовах «відлиги» важливе значення мало вивчення лінгвістичних особливостей мов різних народів. Тому на початку 1960-х років, у системі Академії наук СРСР діяла Наукова рада з проблеми «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй». В УРСР ці соціолінгвістичні дослідження, на думку О. Лаврута, підпорядковувалися здебільшого політичним цілям, зокрема, зміцненню ролі російської мови та звуженню функцій місцевих національних мов³⁴. Схожі тенденції досліджувала Л. Масенко, зазначаючи, що радянська влада здійснювала лінгвоцид національних мов, зокрема й української³⁵. Все це відбувалося після проголошення курсу на «злиття всіх націй» у єдину спільноту «радянський народ» на з'їзді ЦК КПРС у 1961 р. М. Ярмоленко зазначала, що таким чином здійснювалися процеси асиміляції, які видавали за добровільне прагнення всіх народів вивчати російську мову³⁶. Масова русифікація

³² Коляска І. Освіта в радянській Україні. URL: <http://diasporiana.org.ua/istoriya/1674-kolyaska-i-osvita-v-radyanskiy-ukrayini/>

³³ Бажан О. Рух за поширення української мови в період «хрущовської відлиги». *Наукові записки. Історичні науки*. 2007. Т. 65, С. 41.

³⁴ Лаврут О. Українська школа Донбасу радянського періоду: сучасна історіографія проблеми. *Чорноморський літопис*. 2011. Вип. 3, С. 115.

³⁵ Масенко Л. Мовна політика УРСР. Історія лінгвоциду. URL: http://movahistory.org.ua/wiki/%D0%9C%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%9B_%D0%9C%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%D0%B2_%D0%A3%D0%A0%D0%A1%D0%A0:_%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F_%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%B3%D0%B2%D0%BE%D1%86%D0%B8%D0%B4%D1%83_

³⁶ Ярмоленко М. Мовна політика УРСР у 40–80-х рр. XX століття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 3 (65). С. 367.

зумовлювала деформацію, а згодом і втрату мовно-культурної ідентифікації етнічних груп. На прикладі єврейського населення УРСР, яке здебільшого проживало в містах, В. Даниленко показав неможливість розвитку національних культур через асиміляційну політику радянської влади. Так, він навів дані, що станом на кінець 1950-х рр. іврит рідною мовою вважали 17,7 % євреїв СРСР, а російську – 78,2 %. Це також зумовлювалося дискримінаційною політикою щодо навчання в освітніх закладах рідною мовою³⁷.

У розрізі регіональних особливостей Української РСР русифікаційна політика спрямовувалася на викорінення мовно-культурних особливостей не лише українців, але й національних меншин. Особливо це проявлялося у південних та східних областях республіки^{38; 39}. Л. Якубова, аналізуючи розвиток Донбасу в радянський період, відзначала, що керівництво республіки не задовольняло специфічних етнонаціональних потреб регіону. Більше того, плани розвитку Сходу Української РСР, які розроблялися московськими науково-дослідними установами, передбачали масову трудову міграцію, що мало зумовити формування радянської ідентичності на Сході⁴⁰. С. Ситник вважала, що сукупність соціально-економічних та ідейно-політичних чинників зумовлювала втрату українцями національної і мовної ідентичності. У місцях, де сконцентрувалася значна частка росіян – Луганщина, Донеччина, Крим, Київ – втрата етнічної самосві-

³⁷ Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба / відп. ред. В. Даниленко, ред.-упоряд. Н. Лаас; авт. кол.: О. Бажан, П. Бондарчук, В. Борисенко, О. Булгакова, В. Даниленко, П. Киричевський, В. Крупина, Н. Лаас, В. Мазур, М. Смольницька, Н. Хоменко, В. Швидкий, О. Янковська. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. С. 118.

³⁸ Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (Аналітична доповідь). Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 206.

³⁹ Донбас в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 138–139.

⁴⁰ Якубова Л. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. Київ, 2014. С. 66.

домості відбувалася швидше⁴¹. У такий спосіб регіон досить швидкими темпами був русифікований, а етнічна самотність окремих спільнот була стерта та змінена на «радянську ідентичність».

Аналогічні процеси русифікації відбувалися у Криму. Після депортації кримських татар й інших етнічних груп, які населяли півострів, його відразу ж заселили вихідці з Росії та України. Характеризуючи етнонаціональний склад населення, починаючи з 1959 р., Н. Макаренко наголосила, що внаслідок штучної міграції росіяни становили найбільшу спільноту, яка проживала на півострові⁴². Однак передача півострова УРСР зумовила зростання шкіл з українською мовою навчання. У Москві намагалися пригальмувати поступову українізацію півострова звільненням учнів від вивчення мови республіки, якщо вона для них не є рідною⁴³. З початком дії Закону «Про зміцнення зв'язку школи із життям і подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» розпочалася розбудова системи освіти, спрямована на асиміляцію та русифікацію населення регіону.

Як і у випадку з Донбасом, особливу роль у процесі русифікації відігравала трудова міграція та швидке зростання частки російського етносу. Г. Бекірова стверджувала, що поряд з питанням передачі Кримського півострова порушувалося й питання повернення депортованих у 1941 та 1944 рр. народів. Однак верхівка Української РСР, очевидно виконуючи вказівки вищого партійного керівництва СРСР, вирішила заборонити репатріацію виселених раніше народів через потребу згодом виплачувати компенсацію та високу ймовірність конфлікту між переселенцями і новими жителями регіону.⁴⁴ Ю. Павленко

⁴¹ Ситник С. Про роль міграційних процесів у трансформації етнічної самосвідомості українців другої половини ХХ ст. URL: <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2000/6/articles/7.pdf>

⁴² Крим в етнополітичному вимірі. Київ : Світогляд, 2005. С. 336–338.

⁴³ Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (Аналітична доповідь). С. 475–476.

⁴⁴ Бекірова Г. Крымские татары 1941–1991 (Опыт политической истории). Т. 1. Симферополь : Издательский дом «Тезис», 2000. С. 150–151.

відмічав, що процес передачі Криму Українській РСР мав закономірні підстави, які зумовлювалися економічними, політичними чинниками. На його думку, хоч українці на півострові становили меншість, порівняно з росіянами, саме вони разом із татарами мали вагоме політичне значення⁴⁵.

Радянізація Галичини, яка супроводжувалася русифікаційними тенденціями серед населення регіону у роки «відлиги», відбувалася поряд із відзначенням 300-річчя Переяславської ради. Відповідно, керівництво республіки намагалося через наукові інституції показати історичні передумови «об'єднання», що слугувало б ідеологічним знаряддям асиміляції етнічних груп Галичини. Попри критику діяльності Й. Сталіна партійне керівництво й надалі застосувало його методи для реалізації національної політики⁴⁶. Відзначаючи особливості етносоціальних процесів в УРСР у 50–60-х рр. XX ст., В. Котигоренко наголошує, що партійна верхівка для «радянізації» західних областей УРСР залучала росіян та російськомовних українців зі Сходу, тим самим намагаючись асимілювати місцеве населення.⁴⁷ Н. Красножон наводить дані, згідно з якими частка російськомовних шкіл у 1950-х рр. у містах Галичини становила, як мінімум, половину від загальної кількості⁴⁸. Перепис населення 1959 р. засвідчив, що в регіоні більша частина населення представлена українцями. Серед численних етносів Галичини були росіяни, поляки, євреї. Ймовірніше за все, через значну перевагу саме українського населення у західних областях її оминула загальна тенденція послаблення мовної ідентичності, незважаючи на здійснені радянською владою заходи щодо русифікації, що підтверджується у дослідженні Г. Боднар⁴⁹.

⁴⁵ Павленко Ю. Чи було створено нову цивілізацію в СРСР? Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект. *Діалог*. 2004. № 5. С. 175–177.

⁴⁶ Галичина в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2017. С. 289–291.

⁴⁷ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 228.

⁴⁸ Красножон Н. Шкільна освіта національних меншин України (1944–1953). *Наукові записки НАН України*. 2000. Вип. 14. С. 132.

⁴⁹ Боднар Г. «Радянська» Галичина. URL: https://zaxid.net/radyanska_galichina_n1265077

Використовуючи гасло «розквіт і зближення національних культур», радянське керівництво здійснювало русифікаційну політику для асиміляції населення Закарпаття, яке мало строкатий етнічний склад. Особливих утисків зазнало угорське та українське населення, яке досить часто звинувачували у проявах «буржуазного націоналізму». Міграційний чинник, як і по всій Радянській Україні, став ключовим чинником зростання росіян у регіоні. На думку сучасних дослідників, їхня частка на Закарпатті з 1950-х рр. зростала найбільше, порівняно з усією УРСР⁵⁰. О. Малець відмічав, що зміна етнічного складу населення відбувалася через господарські й культурні перетворення, які супроводжувалися міграцією⁵¹.

Отже, внутрішні міграційні процеси у СРСР, які штучно організовувалися радянською владою, зумовлювали зростання частки росіян на території УРСР. У офіційних документах влада обґрунтовувала це необхідністю розвитку народного господарства. Зростання питомої ваги росіян завдяки міграційним процесам досить сильно позначилося на етнічному складі населення Української РСР. На думку Н. Касьянової, регулювання механічного руху населення в умовах командно-адміністративної системи набувало рівня соціальної політики. Чинниками цих процесів були як економічні (відновлення зруйнованого господарства, збільшення посівних площ, освоєння мало розвинутих земель), так і політичні (формування соціальної бази лояльності до радянської влади)⁵².

Урбанізаційні процеси, які відбувалися у східних регіонах швидше, прискорювали паралельно і русифікацію суспільства. М. Рябчук стверджує, що вони зумовили не лише «кількісну» перевагу русофонів над країнофонами, але і «якісну»⁵³. На думку

⁵⁰ Закарпаття в етнополітичному вимірі. С. 406.

⁵¹ Малець О. Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. XX ст. URL: <http://dspace.msu.edu.ua:8080/handle/123456789/1331>

⁵² Касьянова Н. Стан та причини переселень в Радянській Україні в 1940–1960-х рр. *Наукові записки: Серія «Історія»*. 2016. Вип. 2. Ч. 1. С. 88.

⁵³ Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – Історичні причини та політичні наслідки. С. 110.

Ю. Ніколайця, це стало засобом руйнування національних та культурних зв'язків, а також штучного формування спільності «радянський народ»⁵⁴. У цьому аспекті важливу роль відіграла зміна ідентичності різних етносів та міжетнічні шлюби⁵⁵. О. Рафальський, посилаючись на дослідження О. Сапеляка, зазначив, що Україна посідала перше місце серед союзних республік за міжнаціональними шлюбами, при цьому наголошуючи, що це зумовлювало нігілістичне ставлення до національних почуттів та рідної мови⁵⁶.

Лібералізація суспільства, зумовлена XX з'їздом ЦК КПРС, поступово почала згортатися з приходом до влади Л. Брежнєва. За визначенням В. Котигоренка, відмітною рисою етнонаціональних відносин у СРСР та, зокрема, в УРСР, стало посилення контролю за розвитком суспільно-теоретичної думки та за усіма сферами життя⁵⁷. В умовах «застою» відбувалася ліквідація національно-культурної та мовної ідентичності українців тиском на інтелігенцію та її асиміляцію⁵⁸. Звісно, ці процеси в офіційній радянській науці називалися «зближенням націй», що передбачало інтеграцію соціалістичних культур в єдине ціле⁵⁹. Радянські дослідники наголошували на добровільності вибору російської мови як основного засобу комунікації⁶⁰. Утім, це лише була формальність.

Окремі російські вчені відкидають насильницьке нав'язування державою російської мови. Зокрема, С. Чешко, посилаючись на данську дослідницю Х. Краг, зазначав, що головною тенденцією в

⁵⁴ Донбас в етнополітичному вимірі. С. 134–135.

⁵⁵ Ніколаєць Ю. Поселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки) : монографія Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 164–165.

⁵⁶ Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті: історіографічний нарис. С. 280.

⁵⁷ Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси. Київ : Ніка-Центр, 2012. С. 485.

⁵⁸ Новородовська Н. Вплив радянської політики русифікації на соціокультурний та мовний простір УРСР у 1964–1985 рр. *Молодий вчений*. 2018. № 11 (63). С. 31.

⁵⁹ Интернационализм советского народа (история и современность). С. 402–403.

⁶⁰ Бурмистрова Т., Зайцева Е., Захаров И., Шурыгин Е. Национальная политика КПСС: очерки историографии. С. 190.

СРСР став поділ функцій мов залежно від їх відношення до національно-державної структури радянського суспільства, який відзначався відповідною структурою комунікативних зв'язків. Зважаючи на це, Х. Краг вважала, що у такому разі варто використовувати термін «русинізація», замість «русифікація», мотивуючи це тим, що «русифікація» асоціюється з насильницьким нав'язуванням російської мови⁶¹. Втім, про добровільність використання російської мови говорити досить складно, оскільки радянська система формувала всі чинники для уніфікації суспільства. Заходи радянської влади щодо русифікації зумовлювали етнововну акультурацію, а інколи й асиміляцію. Тому, певна річ, не поодиноким явищем була відмова окремих осіб різних етнічних груп від рідної мови на користь російської⁶². Все це підтверджують дослідженнями Н. Малярчук⁶³, Л. Масенко⁶⁴, Н. Новородовської⁶⁵, Т. Сушкевич⁶⁶, Ж. Шевчук⁶⁷, М. Ярмоленко⁶⁸. О. Рафальський зазначав, що добровільність вивчення російської мови, а згодом її прийняття як основного засобу комунікації здійснювалася через

⁶¹ Чешко С. Распад СССР: этнополитический анализ. 2-е изд. Москва : ИЭА РАН, 2000. С. 164.

⁶² Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 233.

⁶³ Малярчук Н. Проблема русифікації освіти на Донеччині в публіцистичній спадщині Олекси Тихого. URL: <http://jhpr.donnu.edu.ua/article/view/731/749>

⁶⁴ Масенко Л. Мовна політика УРСР. Історія лінгвоциду. URL: http://movahistory.org.ua/wiki/%D0%9C%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%D0%9B_%D0%9C%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D0%B2_%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%D0%B2_%D0%A3%D0%A0%D0%A1%D0%A0:_%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F_%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%B3%D0%B2%D0%BE%D1%86%D0%B8%D0%B4%D1%83

⁶⁵ Новородовська Н. Вплив радянської політики русифікації на соціокультурний та мовний простір УРСР у 1964–1985 рр. С. 30–35.

⁶⁶ Сушкевич Т. Особливості літературного процесу періоду стагнації (кінець 60-х рр. – початок 80-х рр. XX ст.). URL: <http://eprints.zu.edu.ua/6913/1/%D0%A2%D0%B5%D1%82%D1%8F%D0%BD%D0%B0%20%D0%A1%D1%83%D1%88%D0%BA%D0%B5%D0%B2%D0%B8.PDF>

⁶⁷ Шевчук Ж. Мовна політика в Україні (кінець 50-х – початок 1990-х рр. XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук. за спец.: 07.00.01 – Історія України. Київ, 2001. 178 с.

⁶⁸ Ярмоленко М. Мовна політика УРСР у 40–80-х рр. XX століття. С. 365–377.

формування академіком І. Білодідом «теорії» про «двомовність українського народу». У часи перебування його на посаді міністра освіти УРСР діяв циркуляр, де зазначалося, що вивчення російської мови є обов'язковим, а української – за бажанням. Це правило поширювалося й на інші національні групи, що зумовлювало ідеальне підґрунтя для русифікації суспільства⁶⁹. У шкільних програмах з російської мови наголошувалося на її міжнаціональному характері. Її вивчення у національних школах відбувалось задля стимулювання учнів у подальшому використанні у повсякденні⁷⁰. Ще одним елементом русифікації освітньої сфери стало створення підготовчих класів для шкіл з національною мовою навчання, де викладали вчителі з досконалою російською мовою. Від початку 1973/74 н. р. у школах з угорською і молдавською мовами навчання планувалося відкрити 278 підготовчих класів⁷¹. Політика русифікація на території Радянської України набула значного розмаху наприкінці 1970-х рр. У 1978 р. в УРСР ухвалено Закон «Про народну освіту», у якому утверджувалася позиція «добровільного вибору» батьками мови навчання в школах. На думку Н. Новородовської, це положення мало декларативний характер і закріплювало обов'язковість вивчення російської мови у школах⁷². Враховуючи зазначене, складно погодитися з доводами російських дослідників про відсутність нав'язування російської мови в усіх сферах суспільного життя. Сам же С. Чешко визнає, що, попри відсутність як такого офіційного поняття «державна мова», російська все-таки виконувала її функції, оскільки це витікало з «комунікативних

⁶⁹ Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті: історіографічний нарис. С. 285.

⁷⁰ Программы для 4–10 классов школ УССР с венгерскими и молдавскими языками обучения. Русский язык. ЦДАВОВУ. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8880. Арк. 2–3.

⁷¹ Наказ Міністра освіти Української РСР № 42 «Про відкриття підготовчих класів у загальноосвітніх школах з угорською і молдавською мовами навчання Української РСР» від 28 лютого 1973 р. ЦДАВОВУ. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8553. Арк. 142–143.

⁷² Новородовська Н. Вплив радянської політики русифікації на соціокультурний та мовний простір УРСР у 1964–1985 рр. С. 30–35.

потребностей единого государства»⁷³. Тенденцію уніфікації мовно-культурних особливостей етнічних груп та їхньої подальшої асиміляції розглядали низка зарубіжних учених. Особливо цінними у цьому контексті є наукові праці Р. Брюбейкер⁷⁴, Т. Вікс⁷⁵, З. Войновський⁷⁶, Д. Горенбург⁷⁷. Як бачимо тема русифікації у СРСР є досить досліджуваною.

На думку І. Баликіна, русифікація та асиміляція всіх етносів УРСР активно реалізовувалася у 1970-х рр. після рішень XXIV з'їзду ЦК КПРС (1971 р.) та прийняття нової Конституції (1977 р.), що, безумовно, вплинуло на реалізацію концепції єдиної спільності «радянський народ».⁷⁸ Відзначаючи можливість стрімкого кар'єрного зростання для носіїв російської мови, П. Колсто стверджував, що поряд з асиміляцією існувала своєрідна конкуренція між українцями та росіянами, які все-таки мали більші переваги, порівняно з іншими етнічними спільнотами. Аналізуючи науковий доробок Б. Кравченка, учений наголосив, що ці тенденції зумовлювали формування націоналістичних поглядів⁷⁹. Ґрунтуючись на детальному вивченні низки наукових праць щодо національного питання у Радянському Союзі, З. Войновський засвідчував факт появи української інтелектуальної еліти у середині 1960-х рр., яка все-таки намагалася протистояти русифікаційним тенденціям у суспільстві. Щоправда, як відзначає

⁷³ Чешко С. Распад СССР: этнополитический анализ. С. 165.

⁷⁴ Brubaker R. Nationhood and the national question in the Soviet Union and post-Soviet Eurasia: An institutionalist account. URL: <https://works.bepress.com/wrb/18/>

⁷⁵ Weeks Th. Nationality, Empire, and Politics in the Russian Empire and USSR: An overview of Recent Publications. URL: <https://www.hsozkult.de/literaturereview/id/forschungsberichte-1134>

⁷⁶ Wojnovski Z. The Soviet people: national and supranational identities in the USSR after 1945. DOI: 10.1080/00905992.2014.953467

⁷⁷ Gorenburg D. Soviet Nationalities Policy and Assimilation. URL: <http://www.people.fas.harvard.edu/~gorenbur/gorenburg%20assimilation.pdf>

⁷⁸ Баликін І. Національна політика органів радянської влади в Донбасі: автореф. дис. ... канд. іст. наук за спец.: 07.00.01 – історія України. Київ : Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, 2015. С. 10.

⁷⁹ Kolstø P. Nationalism, ethnic conflict, and job competition: non-Russian collective action in the USSR under perestroika. P. 161.

дослідник, посилаючись на С. Якельчука, вони ідентифікували себе не лише як українці, а як радянські українці⁸⁰. З одного боку, це варто характеризувати як наслідок політики поступової асиміляції та формування нової ідентичності «радянський народ» у працях ідеологів, а з іншого – це був обережний крок інтелектуалів до початку захисту та відродження українського мовно-культурного простору, який поступово переростав у національні рухи за незалежність.

Активна русифікація відбувалася у Збройних силах СРСР, про що писали С. Карран і Д. Пономарефф. На їхню думку, радянська влада намагалася стерти етнічні та релігійні особливості військовослужбовців розміщенням їх у регіонах, де вони не мали етнічної та релігійної ідентичності⁸¹. Це, як зазначали С. Вімбуш і А. Алексєєв, створювало низку проблем, зокрема, пов'язаних з мовним питанням, наявністю конфліктів на етнічному ґрунті, які використовувалися радянським керівництвом як засіб переорієнтації окремих етнічних груп⁸². У Збройних силах СРСР спостерігалася своєрідна дискримінація деяких етнічних спільнот. Підтверджується ця теза в огляді «Ethnic Balance in the Soviet Military in a Decade of Manpower Shortage» («Етнічний баланс у радянській армії за десятиліття дефіциту робочої сили»). На думку його авторів, через певні упередження та етнічні стереотипи окремі національні групи були найменш репрезентованими у Збройних силах СРСР, зокрема, євреї та німці. Упереджене ставлення за національною ознакою у силових структурах виявлялося і в їхніх призначеннях на посади. Про це свідчить те, що у структурі державної безпеки 91 % службовців був носіями слов'янської мовно-культурної групи. Більше того, близько 70 % офіцерів серед слов'ян становили саме росіяни⁸³. Відповідною була радянська

⁸⁰ Wojnovski Z. The Soviet people: national and supranational identities in the USSR after 1945. DOI: 10.1080/00905992.2014.953467

⁸¹ Curran S., Ponomareff D. Managing the ethnic factor in the Russian and Soviet armed forces: an historical overview. 1982. P. 35.

⁸² Wimbush S., Alexiev A. The ethnic factor in the Soviet armed forces. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/87f5/248b4b7532ff0d16b56937ea71175d1bcb49.pdf>

⁸³ Ethnic Balance in the Soviet Military in a Decade of Manpower Shortage. URL : https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000498522.pdf

національна політика стосовно керівництва республік: кожен другий секретар у всіх республіки, голови КДБ та військового округу були росіяни за етнічним походженням. Звісно, перший секретар та інші державні і партійні керівники були за походженням з республіки, де вони обіймали свої посади⁸⁴.

Інтернаціоналізація суспільства упродовж 1940–1980 рр. стала прикриттям для планомірної русифікації суспільства. Це зумовлювало витіснення з ужитку рідних мов етнонаціональних спільнот УРСР, натомість збільшувалося використання у повсякденному житті російської мови. Особливо під цей вплив потрапляли спільноти, які були соціально поляризовані чи проживали в містах: євреї, греки, німці, білоруси, роми та ін.

Дослідники радянської епохи наголошували на процесах «зближення націй», що мало сприяти єдності СРСР та нівелювати будь-які спроби національного самовизначення. М. Куліченко стверджував, що розквіт націй в умовах «зрілого соціалізму» зумовлюватиме їхнє поступове злиття, здійснене на основі «соціалістичного інтернаціоналізму і дружби народів»⁸⁵. У монографії «Великий Советский народ» наголошувалося, що у формуванні монолітності радянської спільноти важливу роль відігравали економічні чинники, зокрема формування єдиного народногосподарського комплексу СРСР. У ній зазначалося, що розвиток науки та інтернаціоналізація впливають на етнічну самоідентифікацію населення СРСР⁸⁶.

Демократизація суспільства, точніше її радянський варіант у період «перебудови», сформувала сприятливі умови для національного відродження етнічних груп. Водночас ігнорування етнополітичних проблем у СРСР зумовлювало наростання конфліктних ситуацій, які наприкінці 1980-х рр. загострилися. Свідченням

⁸⁴ Горелов М., Моця О., Рафальський О. Цивілізаційний крах Переяславського проекту (Україна і Московія: історія співіснування і ворожечі). Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 208.

⁸⁵ Куліченко М. Расцвет и сближение наций в СССР. Москва : Мысль, 1981. 444 с.

⁸⁶ Великий Советский народ / ред. кол. А. Шевелев (отв. ред.), Б. Бабий, П. Багрий, И. Белодед, Н. Комаренко (отв. секретар), С. Крыжановский, А. Лихолат; рук. В. Шинкарук. Киев : Наукова думка, 1976. 504 с.

цього стали збройні конфлікти в різних регіонах Радянського Союзу. В УРСР процеси національного піднесення мали мирний характер, однак, попри це, відбувалася конфронтація національних сил з російськими чи іншими національними організаціями. Ситуація загострювалася наростанням русифікації та денаціоналізації суспільства, що підтвердив й Всесоюзний перепис населення 1989 р. С. Чешко, аналізуючи дискурс з проблеми розвитку національних рухів у СРСР, стверджував, що саме наростання національних рухів стало ключовим чинником розпаду Радянського Союзу⁸⁷.

На думку В. Загурської-Антонюк, інституційні форми регулювання етнополітичних процесів та зацікавленість держави національними проблемами в УРСР сформувалися в другій половині 1980-х рр.⁸⁸ У свою чергу, О. Рафальський відмічав, що підвищення рівня зацікавленості у вивченні проблеми етнонаціональних відносин та вирішення основних національних питань зумовлювало те, що офіційні документи партійних органів, Верховної Ради та Ради Міністрів УРСР затверджувалися в дусі традиційних стереотипів посилення «інтернаціонального виховання», «зміцнення дружби народів» та «боротьби з буржуазним націоналізмом»⁸⁹. О. Антонюк відмічав етнічний ренесанс, як чинник розпаду Радянського Союзу, зумовлений змінами у внутрішній і зовнішній політиці СРСР⁹⁰. Аналогічної точки зору дотримується І. Міронова, яка додала, що демократизація в суспільстві зумовила зростання національних рухів, які, невдоволені чинним режимом, вимагали докорінних змін у внутрішній та зовнішній політиці⁹¹.

⁸⁷ Чешко С. СССР был болен или его «залечили» (попытка паталого-анатомического анализа). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sssр-byл-bolen-ili-ego-zalечili-popytka-patalogo-anatomicheskogo-analiza>

⁸⁸ Загурська-Антонюк В. Стратегія розвитку етнополітики в умовах формування незалежної Української держави. URL: <https://periodicals.karazin.ua/politology/article/view/3213>

⁸⁹ Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті: історіографічний нарис. С. 289.

⁹⁰ Антонюк О. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан. *Український історичний журнал*. 1999. № 4. С. 19–20.

⁹¹ Міронова І. Національне питання в УРСР (1920–1980-ті рр.): проблеми та шляхи вирішення. С. 68.

Розвиток національної самосвідомості етнічних груп СРСР посилив внутрішній тиск на систему управління державою та довів недовіру радянської моделі регулювання етнонаціональних відносин. У свою чергу, погляди комуністичних ідеологів на національне питання, спроби обґрунтування провідної ролі російського етносу, формування ідеї єдиного «радянського народу», який підкріплювався репресивними заходами політичної верхівки, лише поглиблювали кризу міжетнічних відносин і прискорювали розвиток національно-демократичних рухів у СРСР, сприяли його поширенню в Українській РСР.

Стимулом до початку наукових дискурсів щодо етнополітичних процесів у Радянській Україні став перепис населення 1989 р., згідно з яким на території республіки проживало 130 етносів. Він засвідчив поліетнічне різноманіття регіонів України, а також впливовість окремих етнічних груп на політичні та соціокультурні процеси в місцях їх розселення⁹². С. Чешко, аналізуючи Всесоюзний перепис населення, зазначав, що повністю асимільованими на той час були 14,9 млн (без росіян) громадян СРСР, що становило 10,6 %. На його думку, упродовж повоєнних десятиліть мовна асиміляція лишалася на стабільному рівні й коливалася в межах 10 %, що свідчить про відсутність домінуючого характеру мовного процесу⁹³. Для інших дослідників етнонаціональних процесів перепис населення 1989 р. став важливим статистичним документом, завдяки якому вдалося констатувати факт негативного впливу політики русифікації⁹⁴. Демократично налаштовані ЗМІ поширювали інформацію про «духовний Чорнобиль», що означало руйнування духовних, національних цінностей українців та інших етнічних груп. Перепис населення засвідчив, що серед 51,5 млн жителів УРСР 37,4 млн були українцями, з яких 87,7 % вважали українську мову рідною, а в таких містах, як Донецьк, Луганськ, Чернігів, Миколаїв, Харків, Одеса, вже не функціювало жодної

⁹² Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 277.

⁹³ Чешко С. Распад СССР: этнополитический анализ. 398 с.

⁹⁴ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 277.

української школи⁹⁵. О. Антонюк зазначав, що основою етнодемографічного складу населення стали 17 етнічних груп, зокрема українці, росіяни, євреї, білоруси, молдавани, румуни, греки, татари, вірмени, роми, кримські татари, німці, болгары, азербайджанці, гагаузи⁹⁶. О. Рафальський відзначив зростання кількості росіян, молдаван, вірмен, ромів, німців, гагаузів та зниження кількості євреїв, поляків, болгар, греків упродовж 1980-х рр. Водночас приріст українського населення упродовж 10 років (1979–1989 рр.) був найнижчим (2,4 %) ⁹⁷. Л. Полякова, аналізуючи зміни етнопонаціонального складу населення, зазначала, що процеси зменшення кількості осіб певних етнічних груп зумовлювалися перемішуванням та інтернаціоналізацією⁹⁸.

Найбільших дискусій серед сучасних досліджень зазнала проблема бікультурного протистояння між українською етнокультурною та російськомовною групами, до якої увійшли майже всі росіяни (22,1 % населення УРСР), російськомовні українці (12,2 %) та нечисленні національні меншини, які асимілювалися під впливом русифікаторських чинників (5,8 %).⁹⁹ С. Чешко переконаний, що саме розвиток етнопонаціоналізму в радянському суспільстві прискорив розпад СРСР¹⁰⁰. Вітчизняні дослідники вважали, що формування етнопонаціональних суперечностей зумовлювалося державною політикою радянської влади, яка у 60–70-х рр. ХХ ст. намагалася нівелювати національне питання. У той самий час окремі російські науковці стверджували, що модель національної політики СРСР хоч і потребувала змін, але мала ефективність на певному етапі¹⁰¹.

⁹⁵ Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті: історіографічний нарис. С. 291.

⁹⁶ Антонюк О. Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади. Київ, 1999. 284 с.

⁹⁷ Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті: історіографічний нарис. 447 с.

⁹⁸ Полякова Л. Зміни в етнопонаціональному складі населення Півдня України в 60–80-ті роки ХХ ст. URL: <http://web.znu.edu.ua/pu/articles/79.pdf>

⁹⁹ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. С. 277.

¹⁰⁰ Чешко С. Роль етнопонаціоналізму в распадe СССР. URL: http://scepsis.net/library/id_1763.html

¹⁰¹ Чешко С. Распад СССР: этнополитический анализ. 398 с.

Поступово відбувалося загострення суперечностей у сфері етнонаціональних відносин. В. Котигоренко зазначав, що існувала низка чинників, які формували етнополітичну ситуацію республіки у другій половині 1980-х рр., зокрема: 1) вияв національної свідомості окремими етносами (українці, кримські татари, греки, німці, євреї та ін.) попри демократизацію суспільства все ще наштовхувався на спротив з боку влади; 2) розвиток тенденції виявлення власної ідентичності етносом та етнічними групами, що зумовлювало прагнення титульними етносами республіки формувати власну державність; 3) перспектива носіїв неукраїнської національності стати громадянами України зумовлювала спроби деяких етнічних груп протистояти оформленню статусу національної меншини (росіяни, кримські татари, угорці, румуни, молдавани, поляки, білоруси); 4) невизначеність політики у сфері національних відносин; 5) український національний рух був послаблений регіонально-політичними чинниками, які зумовлювали появу антиукраїнських та антиукраїномовних настроїв переважно у південних та східних регіонах країни; 6) відсутність реального досвіду законотворення з національних питань, що спричинило ухвалення лише декларативних актів, не закладаючи при цьому юридичних норм¹⁰². Водночас упродовж 1987–1989 рр. національно-визвольний рух перебував у постійній динаміці. На думку І. Рафальського, ідею національного самовизначення наприкінці 1980-х рр. підтримала низка формальних та неформальних об'єднань, переважно молодіжних¹⁰³. Утім, одним з ключових аспектів, який позначився на етнонаціональних відносинах у СРСР та в УРСР зокрема, стало замовчування проблем суперечностей на національному ґрунті, які загрожували перерости у конфлікти. На початку «перебудови» партійне і радянське керівництво не вбачало гостроти національного питання в поліетнічній країні. На думку І. Міронової, замовчування цих процесів лише поглиб-

¹⁰² Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 275–276.

¹⁰³ Рафальський І. Національно-державне самовизначення України: внутрішні та зовнішні впливи. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. С. 127–128.

лювало кризу етнонаціональних відносин, що спричинило низку збройних конфліктів на території СРСР, які після 1986 р. радянські науковці назвали проявами націоналізму, а згодом – порушенням принципів ленінської національної політики¹⁰⁴. А Матієнко зазначала, що етнонаціональні проблеми, які розпочалися з другої половини 1980-х рр., зумовлені зростанням національної свідомості окремих спільнот, переросли у серйозні конфлікти. Вона пояснювала це прагненням інших етносів зберегти власну самобутність¹⁰⁵. Розкриваючи історію Української РСР у 1985–1991 рр., В. Даниленко зазначив, що однією з проблем загострення етнонаціональних відносин у Радянському Союзі та в УРСР стало розмежування ролей між росіянами, які, за визначенням КПРС, позиціювали себе як провідна етнічна група, та неросійськими народами, які сприймалися на своїх етнічних територіях як друга за статусом національність¹⁰⁶.

Початок конфліктів на національному ґрунті в окремих республіках СРСР також позначився на етнополітичній ситуації в УРСР. По-перше, через високий рівень вимушеної міграції у зв'язку з конфліктом на Кавказі (Нагірний Карабах) частково змінився етнонаціональний склад населення республіки; по-друге, через радянську міграційну політику, спрямовану на процес злиття націй та формування єдиного «радянського народу», упродовж другої половини ХХ ст.; по-третє, у зв'язку з проявами національної самосвідомості різних етнічних груп в УРСР існувала загроза конфлікту на етнічному ґрунті.

Досліджуючи національні рухи Радянської України у 1980–1990 рр., В. Котигоренко розкрив особливості діяльності низки політичних сил (Народний Рух України, Українська республіканська партія, Партія демократичного відродження України, Українська християнсько-демократична партія, Демократична

¹⁰⁴ Міронова І. Національні меншини України в роки перебудови (1985–1991 рр.). *Наукові праці. Історія. Чорноморський державний університет імені Петра Могили*. Миколаїв, 2016. Т. 282. № 270. С. 23.

¹⁰⁵ Матієнко А. Особливості етнонаціональної політики СРСР. *Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць*. Одеса, 2014. Вип. 51. С. 473.

¹⁰⁶ Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ : Інститут історії України НАН України, 2018. С. 57.

партія України, Народна партія України та ін.) у сфері національних відносин¹⁰⁷. На думку Л. Коцур, ці організації поступово актуалізували процес політизації етнічності, що відображалось в їхніх програмних документах під час парламентських виборів 1990 р.¹⁰⁸. Свідченням цього є низка програмних документів цих організацій, а також інформаційні звіти та повідомлення партійних працівників чи органів КДБ. В. Даниленко зазначав, що всі демократичні рухи УРСР в 1985–1991 рр. об'єднували навколо себе однодумців незалежно від етнічного походження¹⁰⁹. Наприкінці 1980-х рр. відбувалося розростання мережі неформальних рухів різного спрямування. В умовах «перебудови» особливо активними були екологічні, релігійні рухи, а також важливе місце у політичному житті відводилося активній діяльності еліти національних меншин¹¹⁰.

Характеризуючи діяльність національно-демократичних організацій, відзначаємо, що їхня роль зводилася до національно-культурного відродження та відстоювання ідеї самостійного розвитку України. Серед них чільне місце посідав Народний Рух України, який не лише проводив свою політичну діяльність у напрямі проголошення української незалежності, відродження мовно-культурних традицій, але й став захисником національних меншин, які проживали на території УРСР. У документах радянської влади Народний Рух України фігурував як організація, яка не відмежовувалася від «націоналістичних, екстремістських антисоціалістичних угруповань»¹¹¹, виступала проти асиміляції та

¹⁰⁷ Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси. С. 498–509.

¹⁰⁸ Коцур Л. Національні меншини України в етнополітичних процесах наприкінці 1980-х – у 1990-х рр.: дис. ... канд. іст. наук. за спец.: 07.00.01 – історія України. Переяслав-Хмельницький, 2015. 423 с.

¹⁰⁹ Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. С. 125.

¹¹⁰ Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. Національна академія наук України, Інститут історії України НАН України; Галузевий державний архів Служби безпеки України. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. С. 5–12.

¹¹¹ Народний рух України (аналіз програми). ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2767. Арк. 27–30.

денаціоналізації української нації, а національні меншини, які проживають на території України, – вважала частиною одного українського народу. В. Даниленко зазначав, що антирухівська пропаганда, в основі якої були пункти про «насильницьку українізацію», спрямована на регіони компактного проживання росіян¹¹². В аналізі програми Народного руху України зазначалося, що інтеграція всіх національностей в один соціум республіки, ядром якого є українці, робить цілком можливим початок міжнаціональних конфліктів¹¹³. Однак, як відзначають В. Даниленко¹¹⁴ та В. Котигоренко¹¹⁵, ця організація виступала за задоволення потреб не лише українців, але й інших етнічних груп, які проживають на території України. Це твердження сучасних українських дослідників також підтверджувалося й документами організації, зокрема програмою, у якій зафіксовано положення про право на самовизначення та право на національно-культурну автономію національних меншин, що проживають в Україні¹¹⁶, резолюцією «Проти антисемітизму», заявою З'їзду на підтримку прагнень кримсько-татарського народу, а також створенням у 1990 р. Ради Національностей Руху та комітету «Антишовіністична дія», до якого входили різні національні товариства.¹¹⁷ У «Зверненні до не українців» члени Народного Руху України намагалися показати власну лояльність до інших етнічних груп.¹¹⁸ На думку В. Котигоренка, попри суперечливі процеси в діяльності Народного руху України, відбулося сприяння розвитку національного питання на держав-

¹¹² Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. С. 126.

¹¹³ Народний рух України (аналіз програми). Арк. 27–30

¹¹⁴ Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. С. 125.

¹¹⁵ Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси. С. 499–500.

¹¹⁶ Програма «Народного Руху України». URL: <http://old.lvivrada.gov.ua/frakciyi/nru/14606-programa-narodnogo-ruhu-ukrajiny>

¹¹⁷ Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. С. 57.

¹¹⁸ Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. Національна академія наук України, Інститут історії України НАН України; Галузевий державний архів Служби безпеки України. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. С. 503–504.

ному рівні, зокрема, створення умов для вільного культурного розвитку етнопонаціональних груп¹¹⁹. Ухвалення Резолюції щодо забезпечення прав національних меншин сприяло зростанню підтримки Народного руху України, а також приєднанню до нього частини поляків, євреїв, татар, німців, болгар, росіян¹²⁰.

Національно-культурні питання стали одними із ключових у діяльності національних організацій. Це зумовлювало поширення рухів за відродження мов, культур, національної самобутності, що було покладено в основу прагнення незалежності. Досліджуючи доробок Л. Лук'яненка, І. Кривдіна відзначала, що ключовим завданням УГС з 1988 р. стала боротьба з русифікацією та національною асиміляцією¹²¹. Ухваливши «Декларацію принципів», яка стала першим документом національно-демократичного руху в УРСР, члени спілки першими наголошували на необхідності розбудови незалежної держави¹²². У першому ж пункті декларації зазначалося, що відновлення державності України стало б головною гарантією економічних, соціальних, культурних, суспільних та політичних прав українців і національних меншин. Водночас у пункті 7 документа члени УГС висловили свою позицію щодо потреби захисту національних меншин в Україні, зокрема права на культурно-національну автономію, а також підтримували репатріацію кримських татар¹²³. Аналізуючи документальну базу діяльності УГС, С. Бичек зазначав, що члени спілки порушували низку важливих питань, зокрема мови, символіки, етнопонаціональних відносин¹²⁴. У 1990 р., враховуючи необхідність політичної боротьби за національне самовизначення, члени УГС прийняли

¹¹⁹ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 279.

¹²⁰ Коцур Л. Національні меншини України в етнополітичних процесах наприкінці 1980-х – у 1990-х рр. С. 84.

¹²¹ Кривдіна І. Шляхи вирішення національного питання в доробку Левка Лук'яненка. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2012_25_26

¹²² Галичина в етнополітичному вимірі. 840 с.

¹²³ Лук'яненко Л. До історії Української Гельсінської спілки. Київ: Фенікс, 2010. С. 292–300.

¹²⁴ Бичек С. Документи з історії Української Гельсінської Спілки у фондах ЦДАГО України. URL: https://archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_4_5_2014/13.pdf

рішення про саморозпуск та створення Української республіканської партії (УРП)¹²⁵. Однак УРП продовжувала політику захисту національних прав українців та етнічних спільнот, які проживали на території УРСР, що відображалось в основних засадах партії¹²⁶. Лідер партії Л. Лук'яненко зазначав, що ключова ідея партії – відновлення державності, повернення до власних духовних джерел. Тому члени партії ставили поняття «Українського народу» як найвищу ціль¹²⁷. Характеризуючи й порівнюючи поняття «національна» та «етнічна свідомість», Л. Лук'яненко зазначав, що у процесі державотворення чинник етнічної свідомості поступово відходить, натомість основну роль відіграє національна свідомість. Зважаючи на це, цілком логічно можна пояснити перехід офіцерів вірменського, російського та іншого походження на бік українських національно-демократичних рухів. З іншого боку, ці дії не обов'язково мали ідейне підґрунтя, а інколи навіть певне матеріальне, що нівелювало вплив національної свідомості на їхній вибір¹²⁸.

Починаючи з 1988 р. було порушене питання щодо надання українській мові статусу державної. Ю. Шаповал, аналізуючи історичні передумови мовної ситуації в Радянській Україні, стверджував про поступове входження української мови у політичний дискурс наприкінці 1980-х рр.¹²⁹ Ці тенденції відмічає В. Кулик, який наголошує, що діяльність національно-демократичних організацій зумовила поступки з боку радянської влади¹³⁰.

¹²⁵ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. С. 280.

¹²⁶ Українська республіканська партія (УРП). Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.) / кер. проекту – М. Кармазіна; довідковий матеріал – М. Кармазіна, Т. Бевз; упорядники – Т. Бевз (координатор проекту), Д. Веденєєв, П. Гай-Нижник, О. Любовець, С. Полтавець, О. Собачко, В. Яремчук. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. С. 24.

¹²⁷ Лук'яненко Л. Національна ідея і національна воля. Київ, 2006. С. 70–71.

¹²⁸ Лук'яненко Л. Національна ідея і національна воля. С. 54–55.

¹²⁹ Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 30.

¹³⁰ Kulyk V. Language Policy in Ukraine: What People Want the State to Do. URL: https://www.academia.edu/4419731/Language_Policy_in_Ukraine_What_People_Want_the_State_to_Do.

О. Рафальський відзначав, що під тиском національно свідомої інтелігенції Верховною Радою УРСР прийнято Закон «Про мови в Українській РСР»¹³¹. Мовний закон 1989 р. та його наслідки досліджувала низка вітчизняних та зарубіжних учених, зокрема, Б. Боврінг¹³², К. Максимовцова¹³³, Т. Ольшанський¹³⁴, І. Чернічко, Ч. Фединець¹³⁵, Ю. Шаповал¹³⁶ та ін. Ключовою тезою, яка об'єднує думки згаданих дослідників, є те, що цей закон став першим документом, який офіційно затвердив статус української мови. З іншого боку, мовний дискурс зумовлював активізацію «інтеррухів», сформованих фактично радянськими спецслужбами як альтернативу національно-демократичним. Ключовими позиціями їх стало недопущення дерусифікації, що водночас мало вплинути на національну єдність у республіці¹³⁷. Проросійські організації, зокрема «Демократический Донбасс», «Движения демократических реформ», «Выборы-89» та ін., виступали проти введення єдиної державної мови, а після проголошення незалежності поширювали неправдиву інформацію про «насильницьку українізацію»¹³⁸.

Отже, радянська національна політика у досліджуваний період була спрямована на формування нової ідентичності

¹³¹ Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті: історіографічний нарис. С. 237.

¹³² Bowring B. The Russian Language in Ukraine: Complicit in Genocide, or Victim of State-building? URL: https://www.researchgate.net/publication/228196259_The_Russian_Language_in_Ukraine_Complicit_in_Genocide_or_Victim_of_State-Building

¹³³ Maksimovtsova K. Contemporary Debates over Language Policy regarding Ethnic Minorities in Latvia and Ukraine: The Discourse of Russian-Language Press. Bielefeld / St. Petersburg, 2013. 132 p.

¹³⁴ Olszanski T. The language issue in Ukraine: an attempt at a new perspective. Centre of Eastern Studies. Warsaw, 2012. 60 p.

¹³⁵ Csernicso I., Fedinec Cs. Four Language Laws of Ukraine. International Journal on Minority and Group Rights. 2016. № 23. P. 560–582.

¹³⁶ Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. С. 30–31.

¹³⁷ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 282.

¹³⁸ Новородовський В. Етномовний фактор дезінтеграційних процесів в Україні у поглядах науковців з Європи та США. *Сучасна гуманітаристика : збірник матеріалів IX Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 13 жовтня 2018 р.* Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.), 2018. Вип. 9. С. 146.

«радянський народ». Низка науковців, аналізуючи основні заходи радянської влади, дійшла висновку, що задекларовані принципи рівності усіх народів не діяли. Враховуючи тотальний контроль всіх сфер життя, радянська влада намагалася нав'язати суспільству інтернаціоналізм на основі російських мовно-культурних особливостей. Проблема негативного впливу радянської національної політики на самоідентифікацію етнічних груп потребує більш детального аналізу, зважаючи на загрози і виклики російської агресії на пострадянському просторі.

РОЗДІЛ 3

ПОЛІТИЧНА ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ 1945–1991 РР.: ВИСВІТЛЕННЯ У НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

3.1. Росіяни

Росіяни є найбільшою національною меншиною на території України згідно з Всеукраїнським переписом 2001 р. Їхня частка становила 17,3 % від усього населення країни і досить компактно вони проживали на Півдні й Сході України¹. Упродовж незалежності вони виявляли значну активність у політичному житті України, що привернуло увагу низки дослідників.

У радянський період комуністична верхівка формувала уявлення серед народів СРСР, що російський мовно-культурний простір мав стати основою для державного будівництва. В. Котигоренко доводив, що в умовах повосенних реалій відбувалося утвердження етноросійського домінування на території СРСР в цілому та Радянської України зокрема. Це стало одним із пріоритетів державної політики, яка зазнавала певних змін відповідно до зовнішньополітичних та внутрішньосоюзних реалій². Перевага росіян підтверджувалася їхнім соціальним статусом, тобто саме вони, зазвичай, обіймали керівні посади у державних і партійних структурах. Вони позиціонували себе не як меншина, а як особи, що належать до титульної нації, що, у свою чергу, справляло негативний вплив на сучасному етапі державотворення.

Західні дослідники радянської історії дотримуються традиційного підходу, згідно з яким росіян у Радянському Союзі розглядали як панівний етнос, який мав повну політичну владу. С. Біалер вважав, що радянсько-комуністична влада використовувала ідеї

¹ Всеукраїнський перепис населення 2001 р. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>.

² Котигоренко В. Етнічні протиріччя в сучасній Україні: політологічний концепт. С. 199.

марксизму-ленінізму, частково вдаючись до російського націоналізму³. Цю ідею підтримує М. Бейсінгер, додаючи, що до 1980-х рр. російський націоналізм був своєрідною опорою⁴. Ідея націоналізму в радянському суспільстві офіційно не могла бути легітимізованою, оскільки це б суперечило основним постулатам теорії марксизму-ленінізму. Втім, зважаючи на розбудову спільності за назвою «радянський народ» на основі культурних, ментальних особливостей російського етносу, думка дослідників із Заходу має вагоме підґрунтя. Звісно, цим тезам протистоїть російська історіографія, яка намагається спростувати доводи зарубіжних дослідників щодо дискримінації за етнічними ознаками під час реалізації радянської національної політики.

Загалом дослідженням росіян на території України у 1945–1991 рр. переймалася низка радянських, сучасних українських і російських учених. Науковці радянського періоду, зокрема Ю. Бромлей, С. Брук, В. Кабузан, В. Шерстобитов та інші, намагалися довести не лише спільні риси східнослов'янських народів, але й обґрунтувати переваги процесу інтернаціоналізації та формування нової спільності «радянський народ» на основі російської мовно-культурної традиції. Російські дослідники сучасності, які розглядають історію росіян, зокрема на території України, теж наголошують на спільних рисах українців і росіян (А. Карпенко⁵, Н. Логінова⁶, В. Уколова, П. Шкаренков⁷), крім того, вони заперечують процеси русифікації, виправдовуючи радянську національну

³ Bialer S. The conditions of stability in the Soviet Union. URL: <https://www.ucis.pitt.edu/nceeer/1987-801-15-Bialer.pdf>

⁴ Bassinger M. Nationalism and the Collapse of Soviet Communism. *Contemporary European History*. 2009. 18, 3. p. 331–347.

⁵ Карпенко А. Об этнической неразделимости братских восточнославянских народов. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ob-etnicheskoy-nerazdelimosti-bratskih-vostochnoslavjanskikh-narodov/viewer>

⁶ Логінова Н. Демографическая динамика славянских народов в странах Восточной Европы на рубеже XX–XXI веков. URL: <https://riss.ru/demography/demography-science-journal/34478/>

⁷ Уколова В., Шкаренков П. Русская национальная политика: исторический опыт и современность. URL: <https://mgimo.ru/upload/2018/04/ukolova-shkarenkov-kn.pdf>

політику (С. Чешко⁸, В. Уколова, П. Шкаренков⁹). Звісно, російські теоретики, намагаючись виправдати російську агресію, у своїх працях акцентують увагу на особливостях російської й української ідентичності, фальсифікують історичні факти, намагаються довести належність Півдня і Сходу України до російського мовно-культурного простору (А. Карпенко¹⁰, І. Мінкевич).¹¹ А. Ашурбеков¹² зазначає, що Південь і Схід України вирізняється подвійною російсько-українською ідентичністю. Очевидно, що це зумовлено радянською політикою русифікації, розмиванням етнічних відмінностей і формуванням нового «радянського» типу ідентичності.

Сучасні вітчизняні дослідники, вивчаючи етнодинаміку російського населення в Україні, доводять, що зростання частки росіян зумовлювалася здебільшого політичними чинниками. Цієї думки дотримувалися І. Баликін¹³, В. Котигоренко¹⁴, Ю. Ніколаєць¹⁵, В. Скляр¹⁶, О. Рафальський¹⁷ та ін. Окремі російські історики погоджуються з тезою про приріст росіян у різних республіках СРСР за рахунок асиміляційних процесів.

Іншим чинником зростання росіян стали міграційні процеси, штучно організовані радянською владою. Характеризуючи переселення росіян на територію західних областей УРСР, І. Терлюк й

⁸ Чешко С. Распад СССР: этнополитический анализ. С. 176.

⁹ Уколова В., Шкаренков П. Русская национальная политика: исторический опыт и современность. URL: <https://mgimo.ru/upload/2018/04/ukolova-shkarenkov-kn.pdf>

¹⁰ Карпенко А. Об этнической неразделимости братских восточнославянских народов. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ob-etnicheskoy-nerazdelimosti-bratskih-vostochnoslavvianskih-narodov/viewer>.

¹¹ Минкевич И. Проблемы русского населения на Украине. URL: <http://www.hist.msu.ru/Science/LMNS2002/25.htm>.

¹² Ашурбеков А. Русско-украинцы как латэнтный этнос Украины. URL: <https://research-journal.org/social/russko-ukraincy-kak-latentnyj-etnos-ukrainy/>

¹³ Баликін І. Національна політика органів радянської влади в Донбасі. 20 с.

¹⁴ Котигоренко В. Етнічні протиріччя в сучасній Україні: політологічний концепт. 722 с.

¹⁵ Галичина в етнополітичному вимірі. С. 122–131.

¹⁶ Скляр В. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: етномовні наслідки російщення: монографія. Київ: Просвіта, 2008. 391 с.

¹⁷ Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті: історіографічний нарис. 447 с.

О. Терлюк вважали, що таким способом комуністично-радянська верхівка сподівалася сформувати підгрунття для подальшої радянїзації цього регіону. Вони відмічали значну концентрацію росіян у владних структурах, на відповідальних посадах партійних комітетів, що посилювало їхнє соціальне становище. І. Терлюк відзначав, що 49 % росіян потрапляли в західні області через направлення на роботу, серед яких кожний другий після закінчення навчальних закладів, а кожний п'ятий – за направленням партійних органів. Ще 43 % росіян керувалися особистими мотивами¹⁸. О. Докаш наголошувала на зміні етнонаціональної структури населення західних областей, що вплинуло на етнолінгвістичні та етнокультурні особливості регіону. Вона зауважила, що значних змін у мовній сфері на Заході Радянської України не відбулося, попри міграцію росіян¹⁹. Слушно висловила О. Малиновська, називаючи міграційні процеси засобом радянїзації України²⁰. Ці процеси розкривали Н. Касьянова²¹, В. Котигоренко²², Ю. Ніколаєць²³, С. Ситник²⁴, І. Терлюк²⁵ та ін.

¹⁸ Терлюк І., Терлюк О. Міграційні процеси в Україні та особливості соціального та політико-правового статусу мігрантів (на прикладі «російської» міграції періоду імперських Росії та СРСР). URL: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/47722/2/2019nVipusk_Terlyuk_I_Ya-Migration_processes_in_18-25.pdf

¹⁹ Докаш О. Політико-культурна трансформація західних областей України в контексті утвердження ідеології радянського тоталітаризму (1930 – 1950-ті роки): дис. ... д. політ. наук. за спец.: 23.00.03 – політична культура та ідеологія. Київ, 2017. С. 204.

²⁰ Малиновська О. Урізноманітнення складу населення України під впливом міжнародної міграції: виклики та шляхи реагування. Київ : НІСД, 2012. С. 17.

²¹ Касьянова Н. Стан та причини переселень в Радянській Україні в 1940–1960-х рр. С. 86–91.

²² Котигоренко В. Етнічні протиріччя в сучасній Україні: політологічний концепт. 722 с.

²³ Ніколаєць Ю. Поселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки). С. 164.

²⁴ Ситник С. Про роль міграційних процесів у трансформації етнічної самосвідомості українців другої половини ХХ ст. URL: <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2000/6/articles/7.pdf>

²⁵ Терлюк І. Росіяни в Україні: історичні особливості заселення та формування соціального і політико-правового статусу. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2015. Вип. 51. С. 303–324

Про зростання частки росіян у Радянській Україні свідчать матеріали всесоюзних переписів. Так, на території Української РСР упродовж 1959–1969 рр. частка росіян зросла на 28,7 %, 1970–1978 рр. – на 14,7 %, а в 1979–1988 рр. – на 8,4 %. Загальний приріст упродовж 1959–1988 рр. становив 60,1 %. Загалом кількість росіян після 1945 р. збільшилася на 11 356 000 (за переписом 1989 р.). Ю. Ніколаєць стверджував, що зростання питомої ваги росіян, особливо у східних регіонах України, зумовлювалося не лише трудовими міграціями, але й асиміляцією²⁶. Загальна етнодинаміка російського етносу в УРСР у зазначений період засвідчувала низку тенденцій, зокрема: 1) русифікацію українського суспільства; 2) зростання політичного впливу росіян; 3) асиміляцію етнічних груп.

Масові міграції та змішування населення стали особливістю радянської національної політики у другій половині ХХ ст. Аналізуючи переписи населення за 1959–1989 рр., не можна не відзначити динаміку зростання кількості росіян у великих адміністративних, економічних, політичних центрах. П. Колсто, посилаючись на Б. Кравченка, відзначав серйозну конкуренцію між українцями й росіянами за вищий статус, незважаючи на значні переваги росіян у цьому процесі.²⁷ На думку Ю. Ніколайця, урбанізаційні процеси сприяли розмиванню ідентичності та русифікації суспільства.²⁸

Вітчизняні науковці одностайні з думкою, що процеси асиміляції на території східних і західних областей УРСР мали різні результати. І. Терлюк стверджує, що росіяни на Заході України становили етнічну меншість, а отже, асиміляція відбувалася через трансформацію цінностей і рис російського етносу в напрямі наближення до цінностей і рис українського²⁹. Ю. Ніколаєць

²⁶ Донбас в етнополітичному вимірі. С. 88.

²⁷ Kolstø P. Nationalism, ethnic conflict, and job competition: non-Russian collective action in the USSR under perestroika. P. 161.

²⁸ Ніколаєць Ю. Поселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки). 188 с.

²⁹ Терлюк І. Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.). Етносоціальне дослідження / Наук. ред. С. Макарчук. Львів: Центр Європи, 1997. С. 37.

зазначає, що на території Донеччини і Луганщини процеси русифікації були інтенсивніші, а національні меншини регіону зазнавали трансформації власної ідентичності на російську мовно-культурну³⁰. І. Баликін стверджує, що головним чинником зростання питомої ваги росіян на Донбасі зумовлено не лише міграцією чи русифікацією, але й недостовірними свідченнями щодо власної національності під час переписів населення³¹. У західних регіонах УРСР зберігалася українська ідентичність, на відміну від східних регіонів, які зазнали потужної інтернаціоналізації ще в 1930-х рр. С. Чешко наводив приклад Галичини та Буковини, де відбувалася українізація різних етнічних груп, зокрема і росіян. У його розумінні процеси етнічної асиміляції були природними, а не штучно організованими³². Аналіз радянської національної політики і її наслідків на сучасному етапі державотворення України засвідчує зовсім інші тенденції. По-перше, процеси русифікації попри відсутність законодавчого обґрунтування відбувалися як на всесоюзному, так і республіканському і місцевому рівнях. Збільшення кількості шкіл з російською мовою викладання і зниження, а в деяких регіонах і зникнення шкіл з викладанням українською мовою чи мовою інших національностей підтверджує цю тезу. По-друге, радянська міграційна політика спричинила зростання чисельності росіян в УРСР. Радянська влада у своїй національній політиці декларувала рівність усіх націй, з одного боку, а з іншого – використовувала русифікаторську практику щодо неросійських народів, спираючись на новостворені радянські історичні міфи. На думку В. Котигоренка, відсутність у титульних етносів республік реальних політичних і правових механізмів протидії асиміляції засвідчувала їх «меншинний» статус на власній етнічній території³³.

³⁰ Донбас в етнополітичному вимірі. С. 88–90.

³¹ Баликін І. Загальна характеристика національного складу населення Донбасу (1942–1982 рр.). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: історія, політологія*. Маріуполь, 2013. Вип. 7–8. С. 19.

³² Чешко С. Распад СССР: этнополитический анализ. С. 176.

³³ Котигоренко В. Етнічні протиріччя в сучасній Україні: політологічний концепт. С. 204–205.

Зростання частки росіян в УРСР зумовлювалося формуванням образу вищості їх серед інших націй. Компартія дотримувалася офіційного «кредо» щодо особливого значення російського народу³⁴. Радянське керівництво у перші повоєнні роки ідеологічно обґрунтовувало цю тезу, зазначаючи, що росіяни були керівною силою всіх народів Радянського Союзу. Акценти дещо змінилися у роки хрущовської «відлиги», але українці все-таки вважалися «другими» після росіян. А. Каппелер зазначав, що у радянський період лишалася ідея «великих росіян» і «малих росіян» (мається на увазі українців), яка сформована ще у XVIII ст.³⁵. Радянські ідеологи намагалися показати українців як частину російського народу. Ці тенденції створювали уявлення серед інших етносів щодо їхньої меншовартості й формували підґрунтя для русифікації. О. Докаш зазначає, що упродовж перших повоєнних років партійне керівництво УРСР ставило акцент на злиття української культури у «велику російську культуру»³⁶. Радянські історики мали за завдання обґрунтувати панівну роль росіян у житті інших народів, зокрема українців, враховуючи наближення 300-річчя так званого «возз'єднання». У 1952 р. написано працю «Тези про возз'єднання України з Росією», які стали новою концепцією історії України³⁷. Ю. Ніколаєць відзначав, що ця праця мала на меті закріплення історичної «спільності» російського й українського народу.³⁸ Всі ці аспекти підтверджували привілейований статус росіян у СРСР. На думку В. Котигоренка, він був настільки потужним, що не потребував інституалізації через механізм

³⁴ Котигоренко В. Етнічні протиріччя в сучасній Україні: політологічний концепт. С. 201.

³⁵ Kappeler A. «Great Russians» and «Little Russians»: Russian-Ukrainian Relation in Historical Perspective. *The Henry M. Jackson School of International Studies*. Washington, 2003. No. 39. P. 7–49.

³⁶ Докаш О. Політико-культурна трансформація західних областей України в контексті утвердження ідеології радянського тоталітаризму (1930 – 1950-ті роки). С. 196–199.

³⁷ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 229.

³⁸ Ніколаєць Ю. Святування 300-річчя «возз'єднання» України з Росією як прояв національної політики в СРСР. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 4. С. 16.

політичного самовизначення³⁹. Дослідник П. Колсто наголошував на зміні в значній частині населення уявлення про власну самотність. Він також відмітив різні історичні, лінгвістичні, релігійні особливості населення східних і західних регіонів, зазначаючи, що саме східні області Української РСР зазнали потужнішої трансформації етнічної та мовної ідентичності⁴⁰. В. Котигоренко відзначав, що у південних і східних областях Радянської України поряд з етнічною і національною, релігійною, цивілізаційною ідентичностями, а у деяких випадках і на їхньому місці, сформувалася радянська, яка хоч була деетнізована, але мала російське мовно-культурне забарвлення⁴¹. Про це зазначалося у працях І. Баликіна, Ю. Ніколайця, О. Рафальського, І. Терлюка та інших науковців.

Міграція росіян до УРСР зумовлювала зміну в структурі професійної зайнятості населення. Низка вітчизняних дослідників, зокрема Ю. Ніколаєць⁴², І. Терлюк⁴³, О. Штейнле⁴⁴, наголошували на прерогативі росіян у роботі на керівних посадах. Щоправда, О. Штейнле, досліджуючи етнічний склад партійної номенклатури УРСР у 1945–1953 рр. на основі аналізу архівних матеріалів, відмічав перевагу українців на керівних посадах. Він влучно зауважив, що архівні матеріали не можуть надати цілком достовірну інформацію щодо етнічного складу партійного керівництва. Тому, на його думку, варто приділити увагу вивченню ідентичності партійної еліти, яка здебільшого була русифікована⁴⁵.

³⁹ Котигоренко В. Етнічні протиріччя в сучасній Україні: політологічний концепт. С. 198–199.

⁴⁰ Kolstø P. Russians in the former Soviet Republics. London : Hurst & co/Indiana University press, 1995. P. 159–161.

⁴¹ Котигоренко В. Етнічні протиріччя в сучасній Україні: політологічний концепт. С. 170–171.

⁴² Ніколаєць Ю. Поселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки). 188 с.

⁴³ Терлюк І. Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.). Етносоціальне дослідження. 176 с.

⁴⁴ Штейнле О. Етнічний склад та національні ідентичності номенклатурної еліти УРСР (1945–1953 рр.). С. 220–226.

⁴⁵ Штейнле О. Етнічний склад та національні ідентичності номенклатурної еліти УРСР (1945–1953 рр.). С. 220–226.

І. Терлюк наводить дані, згідно з якими працездатні росіяни займалися здебільшого розумовою діяльністю упродовж 1959–1989 рр., зокрема, промисловістю, культурою, торгівлею, сферою управління, таким чином сформувавши найпривілейованішу соціальну групу радянського суспільства⁴⁶. Розростання апарату спецслужб в УРСР за рахунок росіян припав також на 1970-ті рр. На думку Л. Алексєєвої, це була закономірна реакція радянської верхівки на розгортання українського дисидентського руху⁴⁷. В. Котигоренко зазначає, що радянська влада вибудувала ієрархічну етнополітичну вертикаль, шаблі якої обіймали етноси не лише відповідно до своєї демографічної та соціально-економічної ваги, але й згідно зі ступенем довіри до них комуністичною верхівкою⁴⁸. Так, принцип «лояльних» і «ворожих» народів, сформований у сталінський період, існував до початку «перебудови», видозмінивши лише форму його реалізації.

Громадська чи політична ініціатива різних етнічних груп у досліджуваній період обмежувалася радянсько-комуністичною системою. Не винятком стали й росіяни, які більшою мірою радянїзувалися і сприймали реалії соціалістичного суспільства. Попри це, частина російського етносу брала участь у дисидентському й правозахисному русі, який здебільшого був спрямований проти наявної системи. Грунтовною працею, у якій розкрито історію інакомислення, стало дослідження Л. Алексєєвої «История инакомыслия СССР», у якій розглянуто як український, так і російський рухи. Прикладом участі росіян у дисидентському русі 1960-х рр. стала діяльність «Демократичного союзу соціалістів» в Одеській області, «Боротьба за суспільну справедливість» у Миколаєві, «Партія боротьби за реалізацію ленінських ідей» у Ворошиловграді (Луганськ). Назви організацій засвідчили їхнє соціалістичне підґрунтя, а їх склад був поліетнічним, щоправда,

⁴⁶ Терлюк І. Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.). Етносоціальне дослідження. С. 92–93.

⁴⁷ Алексєєва Л. История инакомыслия СССР. URL: <http://old.memo.ru/history/diss/books/alexeeva/index.htm>

⁴⁸ Котигоренко В. Етнічні протиріччя в сучасній Україні: політологічний концепт. С. 208.

росіянам та українцям відводилася найбільша частка⁴⁹. Співпраця українських дисидентів з російськими зводилася до обміну самвидавами, що давало змогу поширювати більше альтернативної інформації. На думку А. Шубіна, частина російського дисидентства мала переважно націоналістичне сприйняття⁵⁰. Тобто вони розглядали зміну чи, можливо, модернізацію радянської системи без розв'язання національних проблем. Загалом ці питання відображені у працях О. Бажана, Г. Барашкова, Дж. Боффа, Ю. Данилюка, Г. Касьянова, Ю. Курносова, І. Стасюка, А. Русаченка та ін. Останній, характеризуючи період «застою», розглянув різні напрями російського дисидентства і його вплив на розгортання національних рухів у інших республіках⁵¹.

В умовах «перебудови» розгорнулися на території УРСР національні рухи, які вимагали політичних, культурних, економічних свобод. На думку П. Колсто, вони мали регіональні особливості. Так, Західну і Центральну Україну охопили націоцентричні ідеї. Чітко ці позиції виявляв Народний рух України за перебудову, до якого увійшла також незначна частина росіян. Водночас діяльність громадських організацій Східної та Південної України відрізнялася більш економічними вимогами, ніж політичними⁵². Дослідники пояснюють це як значною урбанізованістю східних регіонів (Ю. Ніколаєць, Л. Якубова), так і високим рівнем зрусифікованості населення, значною концентрацією росіян у регіоні (І. Баликін, Ю. Ніколаєць). Водночас, на думку К. Левчука, на Південному-Сході росіяни почувалися комфортно через зрусифікованість суспільства. Національні рухи, які порушували питання українізації на Заході України, змушували активізуватися росіян, які проживали у цьому регіоні, створенням низки товариств і організацій. Дослідник характеризує їхню діяльність як протиположну радикальній боротьбі з русифікацією, з одного боку, а з іншого –

⁴⁹ Алексеева Л. История инакомыслия СССР. URL: <http://old.memo.ru/history/diss/books/alexeeva/index.htm>

⁵⁰ Шубин А. Диссиденты, неформалы и свобода в СССР. URL: <http://aleksandr-kommari.narod.ru/shubin.html>

⁵¹ Боффа Дж. Власть и диссидентство. URL: https://scepsis.net/library/id_815.html

⁵² Kolstø P. Russians in the former Soviet Republics. P. 159–161.

як інструмент відродження російської культури й забезпечення умов повноправного проживання російськомовних громадян⁵³. Цим користувалися партійні органи, які шукали противагу націоналістичним рухам. Пошук органами КПУ союзників серед росіян відображено в аналітичній записці «Про роботу з російськомовним населенням Української РСР», на основі якого створено товариство «Русь». К. Левчук, аналізуючи цей документ, стверджував, що основною метою товариства стало сприяння всебічному розвитку російської мови та культури⁵⁴. Використовуючи певну недовіру росіян до національних рухів, КПУ розгорнула контрпропаганду для залучення підтримки російської спільноти. Очевидно, керуючись національною неоднорідністю, зважаючи на значний рівень русифікації та на соціально-економічні, культурні, суспільні відмінності південно-східних областей від західних, радянські спецслужби організовували альтернативні рухи, спрямовані на боротьбу з національними проявами у суспільстві. Згодом політизація цих рухів у роки незалежності створила інструмент зовнішнього впливу Росії на етнополітичну безпеку в Україні.

Розкриваючи рівень підтримки КПУ, К. Левчук зазначав, що росіяни більше довіряли цій структурі, ніж українці (59 % росіян і 40 % українців)⁵⁵. Активізація національних рухів на території України зумовлювала скорочення кількості прихильників КПУ. Л. Коцур у дисертації наводила дані щодо кількості членів партій серед різних етнічних груп станом на 1 січня 1989 р., серед них росіян було 899 706. Дослідниця відмітила тенденцію зниження членства КПУ упродовж 1986–1989 рр. саме серед росіян і євреїв, натомість спостерігалось зростання українців та інших етносів⁵⁶.

⁵³ Левчук К. Громадські організації України: створення та діяльність (1985–1996 рр.) : монографія. Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2009. С. 142.

⁵⁴ Левчук К. *Форми і методи впливу КПРС–КПУ на громадські організації України (1990–1991 рр.)*. Наукові записки [Вінницького національного аграрного університету]. Сер.: Соціально-гуманітарні науки. Вінниця, 2013. Вип. 2. С. 93.

⁵⁵ Левчук К. Громадські організації України: створення та діяльність (1985–1996 рр.). С. 126.

⁵⁶ Коцур Л. *Національні меншини України в етнополітичних процесах наприкінці 1980-х – у 1990-х рр.* С. 87.

Росіяни висловлювали підтримку українським товариствам і рухам. Так, Товариство української мови ім. Тараса Шевченка підтримало 39 %, а Народний Рух України – 32 %⁵⁷. Загалом низка російських культурних товариств, які утворювалися на території України у другій половині 1980-х рр., намагалася йти на співпрацю з українськими національно-культурними організаціями, а також відмежовувалася від політики, щоб не стати інструментом для радянських спецслужб. Одним з перших прикладів такої співпраці стала конференція «Українсько-російські взаємини в суверенній Україні», ініціаторами якої виступили Львівська крайова рада Руху, Українська Республіканська Партія, російське товариство ім. О. Пушкіна та ряд інших організацій і товариств.

Поряд зі зростанням національно-демократичних рухів, набувають популярності проросійські шовіністичні організації, інспіровані радянськими спецслужбами. Їхню діяльність розкрито у працях Т. Горбань, В. Коцура⁵⁸, Л. Коцур⁵⁹, М. Кармазіної⁶⁰, Ю. Ніколайця⁶¹ та ін. Особливо потужними вони були у південно-східних областях України, Криму і Закарпатті.

Найбільш активними проросійськими суспільно-політичними рухами були «Інтернаціональний рух Донбасу», «Демократический Донбасс», «Выборы-89», «Движения демократических реформ», «Демократический союз Новороссии» та низка інших, зокрема й русинських. «Інтернаціональний рух Донбасу» став потужною частиною проросійського руху в Україні наприкінці 1980-х – поч. 1990-х рр. Його не можна назвати суто російським рухом, зважаючи на етнічну строкатість членства, але їхні ідеї

⁵⁷ Левчук К. Громадські організації України: створення та діяльність (1985–1996 рр.). С. 126–127.

⁵⁸ Горбань Т., Коцур В. Цивілізаційний вибір Луганщини наприкінці 80-х та на початку 90-х рр. ХХ ст. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 5 (67). С. 77–84.

⁵⁹ Коцур Л. Національні меншини України в етнополітичних процесах наприкінці 1980-х – у 1990-х рр. С. 87.

⁶⁰ Кармазіна М. Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Донецька. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2016. С. 136.

⁶¹ Ніколаєць Ю. Поселенська структура населення Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки). 188 с.

спрямовані на утвердження російського мовно-культурного простору в регіоні. А. Сергєєв, проаналізувавши низку праць, які стосувалися суспільно-політичних рухів на Сході України, дійшов до висновку, що «інтеррухи» мали негативне відношення до української державницької ідеї.⁶²

Дані Всесоюзного перепису населення 1989 р. засвідчили зростання кількості росіян на території УРСР, а також зниження питомої ваги українців і низки інших етносів. Звісно, ці тенденції зумовлювалися радянською національною політикою, яка сприяла русифікації. Найбільша частка росіян проживала у Криму, Донецькій, Луганській областях. Це детально розглянуто у науковому доробку В. Котигоренка, Ю. Ніколайця, О. Рафальського, Л. Якубової та ін. Зважаючи на це, росіяни стали найбільшою меншиною, яка справляла суттєвий вплив на політичні процеси як на регіональному, так і на загальнодержавному рівні.

Отже, зважаючи на особливу активність росіян у політичних процесах в Україні, питання вивчення їхнього статусу і залученості до органів управління у радянський період є досить актуальним. Дослідники пояснювали вплив російського етносу на громадсько-політичне життя в УРСР не лише значною їхньою чисельністю в Україні, але й соціально-професійною структурою населення. Тобто, де-факто росіяни мали привілейований статус. Враховуючи особливості радянської національної та міграційної політики, в Україні, особливо у Південно-Східному регіоні, посилювалися процеси русифікації, які мали вплив на подальші події в Україні. Всі ці аспекти віднайшли своє висвітлення не лише у роботах вітчизняних дослідників, але й зарубіжних, зокрема російських. Щоправда, дискусії щодо асиміляції як особливості національної політики Радянського Союзу між вітчизняними науковцями й російськими тривають.

⁶² Сергєєв А. Суспільно-політичний рух на Донеччині та Закарпатті наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років як продовження традиції національно-визвольної боротьби за Українську державність. URL: https://nbuv.gov.ua/j-pdf/dkz_2015_Spets.vip.2_33.pdf

3.2. Євреї

Упродовж 1945–1991 рр. однією з особливостей радянської національної політики став антисемітизм та антисіонізм. У перші повоєнні роки сталінський режим не назвав євреїв жертвами Другої світової війни, що засвідчувало упереджене ставлення до цього етносу. З цього періоду поступово розгортається антисврейська кампанія. Все це зумовлювало асиміляцію євреїв в УРСР. Водночас незалежність Ізраїлю та її вагомий політичний вплив на міжнародній арені сформували підґрунтя для активізації єврейських організацій у Радянському Союзі, які боролися за право виїзду з СРСР. Зовнішньополітичний чинник став основним у відновленні національної культури та мови євреїв, а також мав значний вплив на перебіг політичних процесів у СРСР. Зважаючи на це, активізувався вітчизняний і зарубіжний науковий дискурс щодо проблем євреїв у Радянській Україні. Від початку 1990-х рр. з'являється ряд наукових праць, які розкривають особливості радянської політики щодо єврейського народу.

Дослідження проблем євреїв, їхньої участі в політичних процесах, історії та культурі розгорнулися лише у часи «перебудови». Для радянських науковців вивчення історії євреїв було під політичним табу. Аналізуючи історіографію питання євреїв у 1940-х рр. – початку XXI ст., В. Кононенко наголошував, що перші праці радянських дослідників опубліковані наприкінці 1980-х рр.⁶³ До цього періоду партійне керівництво лише розробляло ідеологічні напрацювання, спрямовані на боротьбу з «міжнародним сіонізмом», які хоч виступають суб'єктивним джерелом дослідження, але містять цінний матеріал для вивчення методів партійного керівництва. О. Прохоренко погоджується з твердженням В. Кононенка, що дослідження «єврейського питання» є досить суб'єктивним, заполітизованим як з боку вітчизняних учених, так і єврейських.⁶⁴

⁶³ Кононенко В. Єврейське населення Поділля: соціально-демографічні зміни та національно-культурне життя (40-і рр. XX ст. – початок XXI ст.): дис. ... д. і. н. за спец. 07.00.01 – Історія України. Вінниця, 2017. 530 с.

⁶⁴ Прохоренко О. Вплив політико-ідеологічних кампаній на становище науково-педагогічної інтелігенції єврейської національності в УРСР (1945–1955 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2010. Вип. XVII. С. 85.

Деякі аспекти наукового дискурсу навколо єврейського питання в Радянському Союзі потребують детального переосмислення. Систематизація наявних наукових праць і детальний аналіз дасть змогу більш конкретно вивчити дискусійні питання участі євреїв у політичному житті радянського суспільства.

Окремим напрямом дослідження єврейського питання в Радянській Україні стало вивчення їхньої соціальної та професійної структури. Попри хвилю антисемітизму, спровоковану партійним керівництвом, соціальне представництво євреїв мало суттєві відмінності. Порівнюючи соціальну і професійну представленість у різних сферах суспільного життя, В. Котигоренко відзначав, що більшість євреїв обіймали керівні посади й були спеціалістами, натомість робітників і селян серед цього етносу було найменше⁶⁵. Деякі аспекти соціальної структури єврейського населення освітнього рівня були розглянуті у працях П. Колсто, Ю. Ніколайця, О. Рафальського та ін.

Аналізуючи етнічний склад населення Радянської України, В. Скляр відзначив тенденцію скорочення чисельності євреїв на Заході УРСР упродовж 1944–1955 рр. унаслідок сталінської політики депортацій.⁶⁶ У колективній праці західних дослідників «*Jews in Eastern Poland and the USSR, 1939–46*» («Євреї у Східній Польщі та СРСР, 1939–46 рр.») за редакцією Н. Дейвіса й А. Полонські висвітлено становище євреїв в умовах сталінізму в повоєнний період⁶⁷. Фактично євреї стали заручниками тоталітарного режиму і постраждали від масових переселень. Починаючи від 1946 р. відбувалося добровільне, а згодом примусове їхнє виселення з УРСР до Єврейської автономної області (ЄАО)⁶⁸. Цю проблему розкрив В. Котигоренко. Він наводив основні дані щодо цих процесів у різних областях УРСР, зазначаючи, що кампанія

⁶⁵ Котигоренко В. Етнічні протиріччя в сучасній Україні: політологічний концепт. С. 149–150.

⁶⁶ Скляр В. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: етномовні наслідки російщення. С. 228.

⁶⁷ *Jews in Eastern Poland and the USSR, 1939–46*. URL: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-1-349-21789-2>

⁶⁸ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. С. 218.

супроводжувалася поширенням агітаційно-пропагандистської інформації. Водночас дослідник зазначив, що утворення ЄАО та переселення до неї євреїв цілком відображало сутність національної політики радянської влади⁶⁹. Ж. Медведєв, характеризуючи проект ЄАО в Криму, стверджував, що ця ідея була притаманна радянському керівництву ще в довоєнний період, а практична реалізація відбувалася по завершенні Другої світової війни⁷⁰.

Переселення євреїв до Біробіджана розглядав М. Міцель. Дослідник, вивчаючи проблеми цього етносу у повоєнні роки, зазначав, що у свідомості населення основні проблеми асоціювалися з надлишком євреїв, а радянська влада, використовуючи пропаганду, лише поглиблювала хибні уявлення людей⁷¹. Такої самої думки дотримувалася О. Стяжкіна, відмічаючи штучне посилення антисемітизму серед населення⁷². Детально розкрито Біробіджанський проект у монографії І. Бренера й О. Заремби, що стало ґрунтовним дослідженням, у якому систематизовано всі наукові здобутки з цієї тематики⁷³.

Антиєврейська політика у роки пізнього «сталінізму» вирізнялася наступом на інтелігенцію під приводом боротьби проти космополітизму. Ці тенденції розглядали у своїх наукових працях О. Бажан, В. Кононенко, О. Прохоренко та ін. В. Кононенко акцентував увагу на перших кроках антиєврейської кампанії радянської влади, зокрема закриття єврейських культурних установ, видавництв тощо⁷⁴. О. Бажан, характеризуючи форми прояву радянського антисемітизму, відзначав ідеологічну складову частину, яка культивувала в суспільному просторі твердження про

⁶⁹ Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси. С. 467.

⁷⁰ Медведєв Ж. Проект создания Еврейской Советской Социалистической Республики в Крыму. URL: https://scepisis.net/library/id_1632.html

⁷¹ Міцель М. Євреї України у 1950–1990-х роках ХХ ст. *Нариси з історії та культури євреїв України*. Київ, 2008. С. 206–231.

⁷² Стяжкіна О. Рокада: чотири нариси з історії Другої світової. С. 211–222.

⁷³ Бренер И., Заремба А. Биробиджанский проект в научных исследованиях. Ценности и интересы в истории Еврейской автономной области. Киев.: Золотые ворота, 2013. 632 с.

⁷⁴ Кононенко В. Єврейське національне питання в СРСР у другій половині 1940-х–1960-х рр. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-5044.html>

євреїв як «буржуазних націоналістів», «космополітів», «спекулянтів і махінаторів»⁷⁵.

Наступним кроком антиєврейської кампанії була сфабрикована «справа лікарів», яка обґрунтовувалася радянськими ідеологами як діяльність міжнародної єврейської буржуазно-націоналістичної організації «Джойнт». Я. Етінгер зазначав, що «справа лікарів» мала стати каталізатором поширення антисемітських ідей у СРСР. Він запевняв, що антиєврейська діяльність сталінського режиму сформувалася в довоєнний період, а в часи повоєнної відбудови розпочався новий виток цих процесів⁷⁶.

Найбільше дискусій викликало питання щодо підготовки масових депортацій євреїв. У «Daily News Bullutin» за 10 червня 1957 р. вийшла стаття, у якій повідомлялося про плани Й. Сталіна щодо початку депортації євреїв⁷⁷. Ця стаття сформувала дискурс навколо цього питання. На думку окремих дослідників, підготовка до переселення цієї етнічної групи була перервана смертю Й. Сталіна. Цієї точки зору дотримується І. Гарін, який у десяти-томнику «Тоталітаризм» вказував на факти та свідчення щодо підготовчого етапу депортацій євреїв. Серед аргументів дослідник виокремив формування списків осіб єврейської національності, скупчення у великих центрах потягів, заяви зарубіжних політиків тощо⁷⁸. На думку Г. Костырченка, проблема можливості депортації євреїв штучно насаджувалася у західних виданнях. Дослідник погоджується з тезою про наявність антисемітизму в сталінській політиці, однак зазначає, що реально неможливо було насильно переселити євреїв через об'єктивні та суб'єктивні чинники⁷⁹.

⁷⁵ Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/38369168.pdf>

⁷⁶ Етінгер Я. Это невозможно забыть: Воспоминания / ред. О. Замарин. Москва: Весь мир, 2001. 272 с.

⁷⁷ Stalin's plan to deport all Russian Jews confirmed by Soviet envoy. URL: <https://www.jta.org/1957/06/10/archive/stalins-plan-to-deport-all-russian-jews-confirmed-by-soviet-envoy>

⁷⁸ Гарін І. Як в СРСР готувалися знищувати євреїв. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/jak-v-srsr-gotuvajisja-znishchuvati-jevrejiv-89009.html>

⁷⁹ Костырченко Г. Депортация – мистификация. Прощание с мифом сталинской эпохи. URL: <https://lechaim.ru/ARHIV/125/kost.htm>

С. Мадієвський, аналізуючи праці Г. Костирченка, зазначав, що це перші роботи, у яких на основі документального дослідження виявлено особливості політики антисемітизму в СРСР. Водночас він апелював до російського дослідника, який наголошував, що підготовка до депортації євреїв лише припущення, яке не має фактичного підґрунтя. Якщо з аргументом Г. Костирченка стосовно відсутності документів, які про це свідчать, С. Мадієвський погоджується, то інші доводи є непереконливими. Наводячи думку професора В. Наумова, він зазначав, що окремі документи щодо депортацій народів оформлялися «постфактум».⁸⁰ Підтримують точку зору щодо підготовки депортації євреїв дослідники Ф. Лясс та Д. Таубкін, які вважали, що сталінським режимом готувалися всі передумови для депортацій. Усі ці процеси, на думку Ф. Лясс, мали пройти 7 етапів, а кінцевим результатом стали б масові переселення за національною ознакою. Ф. Лясс та Д. Таубкін, дискутуючи з Г. Костирченком, наголошували, що відсутність документальних свідчень не спростовувала версію щодо депортації євреїв. На їхню думку, спогади очевидців цих подій підкреслюють особливості сталінської політики та є основним джерелом, що підтверджує наміри радянської влади щодо єврейського населення^{81; 82}. Д. Думітру в інтерв'ю виданню «Хадашот» стверджувала, що прямих доказів планування депортацій євреїв Й. Сталіним немає⁸³. Чітко визначити задуми радянської влади щодо єврейської спільноти досить складно, а відсутність документального підтвердження лише поглиблює дискусію.

⁸⁰ Мадієвський С. 1953: Предстояла ли советским евреям депортация? URL: <http://www.vestnik.com/issues/1999/0817/win/madiev.htm>

⁸¹ Лясс Ф. Советским евреям депортация предстояла. URL: <http://www.berkovich-zametki.com/Ljass.htm>

⁸² Таубкін Д., Лясс Ф. О статье Геннадия Костырченко «Депортация-мистификация», опубликованной в журнале «Лехаим». URL: <http://berkovich-zametki.com/Nomer22/Lyass1.htm>

⁸³ Д-р Діана Думітру: прямих доказів, що Сталін планував депортацію євреїв, поки немає. URL: <https://ukrainianjewishencounter.org/uk/%d0%b4-%d1%80-%d0%b4%d1%96%d0%b0%d0%bd%d0%b0-%d0%b4%d1%83%d0%bc%d1%96% d1%82% d1%80%d1%83-%d0%bf%d1%80%d1%8f%d0%bc%d0%b8%d1%85-%d0% b4%d0%be%d0%ba%d0%b0%d0%b7%d1%96%d0%b2-%d1%89%d0%be-%d1%81%d1%82/>

Незважаючи на антисемітський характер радянської національної політики, зростала частка євреїв, які входили до партійних структур. Наукове дослідження В. Константинова засвідчило зростання чисельності євреїв-партійців упродовж 1945–1966 рр. з 203 тис. до 307 тис., а після розірвання дипломатичних відносин СРСР та Ізраїлю спостерігалось зниження цього показника⁸⁴. Євреї, які входили до партійних структур, зазнавали русифікації, а відповідно, і зміни власної ідентичності.

Смерть Й. Сталіна зумовила певні зрушення у суспільно-політичній ситуації республіки. На думку В. Кононенка, сприйняття євреями цієї події було неоднозначним, тобто частина, яка входила до партійної номенклатури, вважала це закінченням цілої епохи, а інша частина, яка відчула на собі антиєврейську сталінську політику, сподівалася на зміну життя на краще⁸⁵. Якісних змін у національній політиці не сталося, натомість відбулися зміни форм, методів і тактики її реалізації. Євреї, як об'єкт радянської політики, попри десталінізацію, все-таки зазнавали утисків з боку керівництва.

Актуальним напрямом дослідження лишається боротьба радянської влади з іудаїзмом. Цій тематиці присвятили свої дослідження В. Войналович, В. Кононенко, Г. Костирченко, О. Рафальський та ін. Антисемітська діяльність радянської влади стала невід'ємною складовою антирелігійної кампанії. Втім, дослідники погоджуються, що в умовах десталінізації частково було послаблено тиск на іудейські релігійні громади. Г. Костирченко пояснював це як компроміс М. Хрущова через внутрішньопартійну боротьбу за владу проти групи Г. Маленкова та протести впливових іноземних і громадських кіл⁸⁶. Щоправда, цей компроміс був нетривалий, про що зазначає В. Войналович. На думку дослідника, наявність істотних перешкод у діяльності іудейських

⁸⁴ Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в XX веке (социально-демографический анализ). Иерусалим: [б. в.], 2007. С. 240.

⁸⁵ Кононенко В. Єврейське населення Поділля: соціально-демографічні зміни та національно-культурне життя (40-і рр. XX ст. – початок XXI ст.). С. 276.

⁸⁶ Костырченко Г. Тайная политика Хрущева. Власть, интеллигенция, еврейский вопрос. Москва : Международные отношения, 2012. 528 с.

громад, закриття синагог, спроба поставити їх під жорсткий контроль, заборона легального функціонування релігійних інститутів створювали передумови для підпільної форми віросповідної практики⁸⁷.

Попри відносну лібералізацію у роки «відлиги» продовжувалася політика асиміляції, яка негативно позначилася на самобутності євреїв. О. Рафальський зазначав, що на початку 1960-х рр. радянська влада продовжувала антисемітську політику на території Радянського Союзу, обґрунтовуючи це боротьбою проти сіонізму⁸⁸. О. Прохоренко наголосила на негативному політико-ідеологічному впливі радянської влади на єврейську науково-педагогічну інтелігенцію до початку десталінізації⁸⁹. Ідеологічна робота партійних органів була спрямована на пошук «ворожих» радянському суспільству організацій. Слушно вказує В. Войналович на спроби радянської влади політизувати іудейські релігійні громади і звинувачувати їх в антирадянській діяльності та поширенні сіоністських настроїв серед євреїв. Використання цієї формули, на думку дослідника, було зумовлено необхідністю переслідування єврейських проповідників та закриття їхніх релігійних установ⁹⁰. М. Міцель вважає, що ці дії спричиняли згортання релігійного життя євреїв на території Радянської України.⁹¹

К. Каштанов стверджував, що сучасні дослідники менше уваги приділяли антисемітизму в роки правління М. Хрущова.

⁸⁷ Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ : Світогляд, 2005. С. 587–589.

⁸⁸ Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті: історіографічний нарис. 447 с.

⁸⁹ Прохоренко О. Вплив політико-ідеологічних кампаній на становище науково-педагогічної інтелігенції єврейської національності в УРСР (1945–1955 рр.). С. 82–85.

⁹⁰ Войналович В. Юдейські громади України на тлі радянської національно-церковної політики 40–80-х років ХХ століття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*. 1998. Вип. 4. С. 25.

⁹¹ Міцель М. Штетл-Київ в 1958 году (Опыт реконструкции событий). *«Штетл» як феномен єврейської культури*. Зб. Київ, 1999. С. 180–186.

Дослідник на основі комплексу джерел розкрив єврейське питання в УРСР та реакцію західних країн на порушення прав єврейських громад⁹². За висловом Г. Костирченка, антисемітизм у роки «відлиги» мав «плебейсько-емоційний характер» і вирізнявся «антиінтелектуалізмом» М. Хрущова⁹³. Очевидно, що, порівняно зі сталінським періодом, антиєврейська кампанія під час «відлиги» мала менш тотальний характер, однак відзначалася утисками єврейських громад. На думку В. Кононенка, попри розвінчання «культу особи», реабілітацію репресованих, зокрема євреїв, публічного осуду антисемітизму не відбувалося. Дослідник відзначив, що у період «відлиги» тимчасово було припинено активну боротьбу з іудаїзмом, про що свідчить постанова ЦК КПРС «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» від 10 листопада 1954 року⁹⁴.

Попри зростання процесу еміграції існували перешкоди, встановлені партійним керівництвом для недопущення витоку інформації про суспільне, політичне та економічне становище СРСР через мігрантів. В. Кононенко зазначав, що упродовж повоєнного періоду виїхати за кордон за ізраїльськими візами змогли лише 18 осіб. Упродовж 1951–1960 рр. кількість євреїв, які виїхали до Ізраїлю, сягала 1199 осіб⁹⁵. Досліджуючи процеси еміграції євреїв з Радянського Союзу, Ф. Лазін наголошував, що упродовж 1970-х рр. вони намагалися виїхати здебільшого до США та Ізраїлю. Водночас дослідник стверджував, що упродовж 1970-х рр. усе більше було відмов з боку радянського керівництва у виїзді з країни. У 1976 р. таких відмов було близько 50 %, а наприкінці 1970-х рр. кількість відмов у виїзді становила 2/3⁹⁶.

⁹² Каштанов К. Єврейське питання в УРСР: дискримінація в хрущовську епоху (1953–1964 рр.). URL: <http://khp.org/en/index.php?id=1551430427>

⁹³ Костырченко Г. Тайная политика Хрущева: власть, интеллигенция, еврейский вопрос. С. 441.

⁹⁴ Кононенко В. Єврейське населення Поділля (40-і рр. XX ст. – початок XXI ст.): монографія. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. С. 225–227.

⁹⁵ Кононенко В. Єврейське населення Поділля (40-і рр. XX ст. – початок XXI ст.): монографія. С. 230.

⁹⁶ Lazin F. The Role of Ethnic Politics in U.S. Immigration and Refugee Policy: the Case of Soviet Jewry. URL: https://ccis.ucsd.edu/_files/wp175.pdf

Радянська влада, порушуючи норми декларації прав людини, створювала перешкоди для виїзду євреїв. Зокрема, треба відзначити й переслідування учасників руху за еміграцію, а відтак усі акції та заходи єврейського національного руху не залишалися поза увагою КДБ. В. Даниленко стверджував, що політика антисемітизму зумовила розгортання руху за виїзд. Упродовж 1956–1964 рр. було порушено 3336 клопотань про виїзд до Ізраїлю⁹⁷. Відмова держави привела до формування руху «відмовників», які намагалися відстоювати власні права. У 1950-х рр. вони об'єдналися та координували свої дії для суспільного тиску на владу. К. Каштанов відзначав, що спецслужби СРСР розгорнули антиемігрантську та антиізраїльську кампанію, намагаючись обмежити виїзд євреїв. Водночас це зумовлювало наростання напруженості між двома країнами (СРСР та Ізраїлем) стосовно розв'язання питання репатріації цього етносу⁹⁸.

Проблема еміграції євреїв відображена у працях О. Дякової, К. Каштанова, В. Кононенка, В. Котигоренка, В. Крисаченко, Ф. Лазіна та ін. Зокрема, розкриваючи її причини, дослідники стверджували, що антисемітизм радянської влади та переслідування єврейських рухів спричинили відмежування євреїв від власної мови й культури. О. Козерод зазначав, що єврейський національний рух використовував ідею вільного виїзду за кордон, борючись не лише за вільну еміграцію з СРСР, але й за право брати участь у політичному житті Єврейської держави. Звісно, як стверджував дослідник, єврейські рухи тісно співпрацювали з українським дисидентством⁹⁹.

Зміни в національній політиці Радянського Союзу були незначні й здебільшого виконували функцію своєрідної ширми для

⁹⁷ Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба. С. 118.

⁹⁸ Каштанов К. Єврейське питання в УРСР: дискримінація в хрущовську епоху (1953–1964 рр.). URL: <http://khp.org/en/index.php?id=1551430427>

⁹⁹ Козерод О. Українське єврейство: політичні ідеї, орієнтири, настанови. *Політична наука в Україні. 1991–2016: у 2 т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка* / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2016. С. 312.

країн Заходу. В. Кононенко зазначав, що реабілітація Єврейського антифашистського комітету не зупинила антисемітську політику. Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. носіїв єврейської культури досить часто звинувачували як «агентів імперіалізму»¹⁰⁰. У 1957 р. розпочався новий етап боротьби з іудаїзмом. В. Даниленко наголошував, що радянська влада позбавляла реєстрації іудейських релігійних громад і закривала синагоги, які на той період були єдиним інститутом єврейського життя¹⁰¹. На думку К. Каштанова, всі заяви політиків щодо відродження єврейської культури та реабілітації репресованих спрямовані на формування позитивного іміджу СРСР серед країн Заходу¹⁰².

Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. єврейський «самвидав» мав важливе значення в поширенні єврейської культури. В. Кононенко зазначав, що зі зростанням руху «відмовників» відбувалося формування фундаменту для сіоністських організацій з власними друкованими органами. Спроби системи придушити їхню діяльність зумовлювали спротив з боку активістів¹⁰³. Результатом стали масові репресії проти євреїв, які організовували «самвидав», зокрема Б. Вайсмана, Х. Ременника, М. Дразніна, Я. Фрідмана¹⁰⁴.

Зменшення кількості єврейського населення зумовлювалося не лише еміграцією, але й іншими чинниками. В. Котигоренко, зокрема, виділив серед них такі: трудова міграція, змішані шлюби, дисперсність розселення, втрата власної ідентичності через радянську антисемітську політику¹⁰⁵. В. Кононенко відзначав, що у містах євреї частково зберігали власні національні особливості,

¹⁰⁰ Кононенко В. Єврейське населення Поділля (40-і рр. XX ст. – початок XXI ст.): монографія. С. 227.

¹⁰¹ Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба. С. 118.

¹⁰² Каштанов К. Єврейське питання в УРСР: дискримінація в хрущовську епоху (1953–1964 рр.). URL: <http://khp.org/en/index.php?id=1551430427>

¹⁰³ Кононенко В. Єврейське населення Поділля (40-і рр. XX ст. – початок XXI ст.): монографія. С. 227.

¹⁰⁴ Каштанов К. Єврейське питання в УРСР: дискримінація в хрущовську епоху (1953–1964 рр.). URL: <http://khp.org/en/index.php?id=1551430427>

¹⁰⁵ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 240.

утім, здебільшого вони були зрусифікованими, вихованими на російській культурі та стали її типовими носіями¹⁰⁶.

У 1970–1980-х рр. відбувалося загострення відносин між радянською владою і єврейським національним рухом. В. Котигоренко пояснює це політико-ідеологічними чинниками, тобто невдоволенням репатріації до Ізраїлю, а також міжнародним чинником, пов'язаним із арабською кризою і засудженням «міжнародного сіонізму»¹⁰⁷. В. Крисаченко, О. Дякова стверджували, що у брежнєвську епоху радянська влада вбачала у «сіонізмі» та «українському буржуазному націоналізмі» загрозу інтернаціоналізму¹⁰⁸.

Єврейське питання стало одним із ключових у геополітиці кінця 1980-х рр. Цей аспект розкрито у працях ряду зарубіжних дослідників, зокрема Ш. Еммонса¹⁰⁹, Ф. Лазіна¹¹⁰, Д. Шаліна¹¹¹, Д. Шіплера¹¹². У них зосереджено увагу на розв'язанні єврейського питання у СРСР у контексті «перебудови», демократизації суспільства та зовнішньополітичних відносин. Ш. Еммонс стверджував, що криза радянської системи та політика гласності М. Горбачова сприяла масовим міграціям євреїв до Ізраїлю¹¹³. Ці тенденції детально висвітлив Д. Шалін¹¹⁴. Посилаючись на роботу

¹⁰⁶ Кононенко В. Єврейське населення Поділля (40-і рр. XX ст. – початок XXI ст.): монографія. С. 255.

¹⁰⁷ Котигоренко В. Етнічні протиріччя в сучасній Україні: політологічний концепт. С. 210.

¹⁰⁸ Крисаченко В., Дякова О. Історична динаміка чисельності єврейської спільноти в Україні. *Україна у світовій історії*. 2014. № 1 (50). С. 99.

¹⁰⁹ Emmons Sh. Russian Jewish Immigration and its Effect on the State of Israel. P. 341–355.

¹¹⁰ Lazin F. The Struggle for Soviet Jewry in American Politics: Israel versus American Jewish establishment. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=TZuaAAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q&f=false>

¹¹¹ Shalin D. Soviet Union: Recent reforms have revived Jewish life, but have also freed the forces of Russian xenophobia. URL: <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1990-07-25-me-896-story.html>

¹¹² Shipler D. Law on emigration in effect in Soviet. URL: <https://www.nytimes.com/1987/01/02/world/law-on-emigration-in-effect-in-soviet.html>

¹¹³ Emmons Sh. Russian Jewish Immigration and its Effect on the State of Israel. P. 344–345.

¹¹⁴ Shalin D. Soviet Union: Recent reforms have revived Jewish life, but have also freed the forces of Russian xenophobia. URL: <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1990-07-25-me-896-story.html>

двох єврейських дослідників – Л. Гозмана та О. Еткінда, які написали у 1988 р. статтю «Чому ми залишаємось», Д. Шіплер наголошував, що «перебудова» дала можливість євреям творити майбутнє країни, не відмовляючись від своєї ідентичності¹¹⁵.

Особливо актуалізувалося питання євреїв у Радянському Союзі та США під час саміту Рейгана–Горбачова в Женеві, на якому серед інших тем обговорювалася проблема захисту прав людини в СРСР¹¹⁶. Д. Шіплер стверджував, що питання міграції євреїв було одним із подразників радянсько-американських відносин¹¹⁷.

Окрему увагу дослідники приділяли вивченню співпраці єврейського й українського національних рухів. Особливої популярності набрав дискурс проблеми українсько-єврейських відносин у 1940-х рр., зокрема, руйнування радянських міфів щодо антисемітизму українського національного руху. На думку О. Заремби, для адекватного оцінювання українсько-єврейської взаємодії вітчизняні науковці мають знати джерела доби цієї інтеракції від початку ХХ ст. до ліквідації ЄАК. Крім того, більш об'єктивно мають розгортати дослідження знавці історії мови їдиш, зокрема Р. Естрайх, М. Крутіков, Я. Лондон, у працях яких відображені антиукраїнські стереотипи¹¹⁸. М. Міцель зауважив, що у 1970–1980-ті рр. українські правозахисники, зокрема І. Дзюба, Б. Антоненко-Давидович, С. Карнавський і М. Сагайдак, виступали на захист євреїв. У той самий час єврейські активісти брали участь в українському національному русі, за що частина з них була засуджена¹¹⁹. Детально українсько-єврейські відносини у

¹¹⁵ Shipler D. Law on emigration in effect in Soviet. URL: <https://www.nytimes.com/1987/01/02/world/law-on-emigration-in-effect-in-soviet.html>

¹¹⁶ Lazin F. The Role of Ethnic Politics in U.S. Immigration and Refugee Policy: the Case of Soviet Jewry. URL: https://ccis.ucsd.edu/_files/wp175.pdf

¹¹⁷ Shipler D. Law on emigration in effect in Soviet. URL: <https://www.nytimes.com/1987/01/02/world/law-on-emigration-in-effect-in-soviet.html>

¹¹⁸ Заремба О. Трансформація єврейської мовно-культурної ідентичності в Україні ХХ – початку ХХІ сторіччя. *Єврейська громадсько-політична думка ХХ – початку ХХІ сторіччя в Україні: монографія*. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. С. 295.

¹¹⁹ Міцель М. Євреї України у 1950–1990-х роках ХХ ст. С. 229.

радянських реаліях розкрив М. Феллер. Він, відмічаючи вихід єврейської інтелігенції з українського культурного процесу в 1920–1930-х рр., вказав на тенденцію повернення до традиційної позиції порозуміння, зокрема з боку саме української інтелігенції, починаючи з середини 1950-х рр.¹²⁰ Український дисидентський рух і його ставлення до євреїв досліджував І. Клейнер. Дослідник, аналізуючи інформаційне наповнення органів «самвидаву», відзначав, що українські дисиденти, які почали з'являтися під час хрущовської «відлиги», наголошували на дискримінації радянською владою євреїв за національною ознакою, наводячи як аргумент закриття шкіл, культових споруд і обмеження друку єврейської літератури¹²¹. Л. Коцур зазначала, що євреї активно долучалися до діяльності Народного руху України¹²², що також засвідчує тенденцію пошуку порозуміння у боротьбі проти радянсько-комуністичної системи.

Окремою темою дослідження стала єврейська мовно-культурна ідентичність в умовах тоталітарного/авторитарного режиму. Опрацювавши вагомий пласт наукових напрацювань з цієї проблематики, О. Заремба висловив думку, що для єврейства Радянського Союзу характерним було витіснення єврейських мов і перехід на мови макросупільства. У такому випадку це русифікація чи українізація єврейської спільноти, що пояснює процес їхньої акультурації та асиміляції на території України¹²³. І. Евен-Зогар відмічав уміння єврейської інтелігенції писати івритом, спілкуватися вдома на їдиші, в офіційних установах використовувати російську, а на вулиці розмовляти українською. Для євреїв українська мова не була домінуючою, оскільки вона перебувала у

¹²⁰ Феллер М. Єврейсько-українські взаємини в історичній ретроспективі. *Нариси з історії та культури євреїв України*. Київ, 2008. С. 252.

¹²¹ Kleiner I. The Jewish Question and Ukrainian-Jewish Relations in Ukrainian Samizdat. *Ukrainian – Jewish Relations in Historical Perspective*. Edmonton, Alberta : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press University of Alberta, 1990. P. 421–436.

¹²² Коцур Л. Національні меншини України в етнополітичних процесах наприкінці 1980-х – у 1990-х рр. 423 с.

¹²³ Заремба О. Трансформація єврейської мовно-культурної ідентичності в Україні ХХ – початку ХХІ сторіччя. С. 279–344.

статусі мови «завойованої країни»¹²⁴. Означену проблему у своїх працях розглядали А. Ескін, К. Каштанов, Г. Костриченко та ін. А. Ескін, загалом характеризуючи дискримінаційну політику щодо івриту, зазначив, що до 1980-х рр. не було видано жодної книги цією мовою. Винятком є лише словник Ф. Шапіро, який вийшов у світ у 1964 р.¹²⁵ Проблема мовно-культурного відродження євреїв ігнорувалася радянськими органами влади, більше того, вище керівництво створювала перешкоди для цього. Так, упродовж 1959–1967 рр. видано лише 19 книг мовою їдиш. Попри видання мільйонними накладками у 1955–1970 рр. праць єврейських письменників мовами СРСР, на думку дослідника, радянська влада обрала курс асиміляції¹²⁶. Вітчизняні науковці, розглядаючи мовне питання, стверджували, що лише з початком «перебудови» створилося підґрунтя для розвитку їдиш у Радянській Україні.

Детально розкрито єврейське питання в УРСР у післявоєнний період З. Гітельманом. Він акцентував увагу на історичній пам'яті євреїв, зокрема тих, хто пройшов Другу світову війну. Ученим встановлено, що у 60–70-х рр. ХХ ст. інформація щодо участі єврейського населення у боях Другої світової війни замовчувалася радянськими істориками¹²⁷. Цю тезу підтверджує О. Стяжкіна, яка відмічала, що серед євреїв було багато учасників бойових дій, частина з яких отримали нагороду Героя СРСР. Попри це, комуністична пропаганда штучно насаджувала образ євреїв, які пересиджували війну «на ташкентському фронті»¹²⁸.

Намагання сталінського режиму репресивними методами розв'язати єврейське питання створювало негативний образ Радянського Союзу серед країн світу. Тому передбачалося ідеологічно обґрунтувати, а точніше – виправдати дії радянської влади. У

¹²⁴ Евен-Зогар І. Природа і функціонування мови літератури під час диглосії. Гасіфрут. 1970. С. 286–303.

¹²⁵ Ескін А. Зачем запрещали иврит в СССР. URL: <https://regnum.ru/news/society/2583018.html>

¹²⁶ Заремба О. Трансформація єврейської мовно-культурної ідентичності в Україні ХХ – початку ХХІ сторіччя. С. 322.

¹²⁷ Gitelman Z. Why they fought: What Soviet Jewish soldiers saw and how it remembered. URL: https://www.ucis.pitt.edu/nceer/2011_824-03g_Gitelman.pdf

¹²⁸ Стяжкіна О. Рокада: чотири нариси з історії Другої світової. С. 185–186.

зв'язку з цим з 1950-х рр. розпочалася підготовка низки радянських ідеологічних праць, пов'язаних з критикою сіонізму. І. Табаровські зазначала, що активна радянська антисіоністська кампанія розгорнулася з другої половини 1960-х рр. За своєю сутністю кампанія побудована на дезінформації та пропаганді задля розширення свого впливу на внутрішньополітичній та міжнародній арені¹²⁹. Н. Новородовська стверджувала, що у період «застою» поширеним стало видавництво періодичної преси й журналів з критикою міжнародного сіонізму. Дослідниця наводила дані, згідно з яким упродовж 1975–1978 рр. було видано 27 назв праць з цієї тематики загальним тиражем 671,8 тис. примірників, а у 1979–1980 рр. – 18 назв загальним тиражем 464 тис.¹³⁰. За даними В. Кононенка, упродовж 1967–1984 рр. видано 135 антизрайльських й антисіоністських книг¹³¹. Як стверджувала І. Табаровські, загалом упродовж усієї кампанії було опубліковано сотні антисіоністських та антизрайльських книг, тисячі статей. Значну частину з них було перекладено іноземними мовами для поширення серед країн Європи¹³². На її думку, антисіоністська кампанія реалізовувалася за допомогою публікацій у засобах масової інформації та у наукових працях ідеологічних робіт, присвячених «сіонізму». Апогеєм боротьби зі сіонізмом стало створення органами КДБ у 1983 р. Антисіоністського комітету. Ключовим напрямом діяльності комітету мало стати створення інформаційного поля, насиченого антисіоністською пропагандою¹³³. А. Умланд зазначав, що радянська делегація в ООН

¹²⁹ Tabarovsky I. Soviet Anti-Zionism and Contemporary Left Antisemitism. URL: <http://fathomjournal.org/soviet-anti-zionism-and-contemporary-left-antisemitism/>

¹³⁰ Новородовська Н. Преса та журнальна періодика на території УРСР у 1970-х – на початку 1980-х рр.: соціокультурний аналіз. *Наукові записки з української історії*. 2019. Вип. 45. С. 70.

¹³¹ Кононенко В. Єврейське населення Поділля: соціально-демографічні зміни та національно-культурне життя (40-і рр. XX ст. – початок XXI ст.). С. 284.

¹³² Tabarovsky I. Soviet Anti-Zionism and Contemporary Left Antisemitism. URL: <http://fathomjournal.org/soviet-anti-zionism-and-contemporary-left-antisemitism/>

¹³³ Tabarovsky I. We Soviet Jews Lived Through State-Sponsored Anti-Zionism. We Know How It Is Weaponized. URL: <https://forward.com/opinion/420508/the-ussr-was-famous-for-state-sponsored-anti-zionism-is-america-heading-in/>

намагалася затвердити резолюцію, у якій сіонізм позиціонувався як форма дискримінації¹³⁴. Звісно, вся ця кампанія з дискредитації єврейського руху як в УРСР, СРСР, так і у світі реалізовувалася за допомогою дезінформації¹³⁵.

У роки «перебудови» відмічалася активізація єврейського руху. Особливостями цього процесу стала легалізація і формування Товариств єврейської культури, які діяли як самостійно, так і спільно з українськими рухами. Ці аспекти відображено у працях Ш. Еммонса, В. Кононенко, В. Котигоренка, Л. Коцур, К. Левчука. Актуальною тематикою стала політична участь євреїв у 1980–1990-х рр., зокрема формування власних громадських і політичних структур, участь у роботі Компартії, співпраця з українськими організаціями тощо. Особливо цінною працею, яка розглядала це питання, є дисертація Л. Коцур. Залучення архівних матеріалів дозволили дослідниці висвітлити напрями роботи, динаміку і чисельність євреїв у різних організаціях¹³⁶.

Так, розвиток на державному рівні антисіоністської політики зумовив переслідування євреїв. Водночас в умовах «застою» розгорнув діяльність єврейський національний рух, який не лише боровся за право виїзду з СРСР, але й намагався поширювати єврейську культуру та вшановувати історичну пам'ять.

3.3. *Поляки*

Дослідження проблеми українсько-польських відносин на сучасному етапі досить актуалізована, зважаючи на певне наукове протистояння Українського інституту національної пам'яті та Національного інституту пам'яті Польщі, яке переходить у політичну площину. Хоч цим процесам і належить значне місце в

¹³⁴ Umland A. Soviet Antisemitism After Stalin. URL: https://www.researchgate.net/publication/248954488_Soviet_Antisemitism_After_Stalin

¹³⁵ Tabarovsky I. Soviet Anti-Zionism and Contemporary Left Antisemitism. URL: <http://fathomjournal.org/soviet-anti-zionism-and-contemporary-left-antisemitism/>

¹³⁶ Коцур Л. Національні меншини України в етнополітичних процесах наприкінці 1980-х – у 1990-х рр. 423 с.

історичному дискурсі, втім, існує низка інших питань щодо участі поляків у політичних та етнонаціональних процесах України у другій половині ХХ ст.

Досить дискусійним питанням лишаються українсько-польські відносини у повоєнний період. Польська історіографія представлена 4 основними напрямками, які запропонував Г. Мотика: 1) традиціоналістична (Є. Семашко, Г. Мазур, В. Семашко, Ю. Туровський, В. Філяр); 2) ревізійністична (Г. Мотика, Т. Ольшанський, Р. Тожецький); 3) польські історики українського походження (Р. Дрозд, М. Сивіцький); 4) позанауковий напрям (В. Поліщук, Е. Прус)¹³⁷. Цю класифікацію підхопили й українські дослідники, зокрема І. Цепенда. Аналізуючи українсько-польські відносини в 1939–1947 рр., він розкривав оцінки польських учених щодо подій у повоєнні роки¹³⁸. Польська історіографія українсько-польських стосунків, на думку С. Кресла, обширна, хоча не охоплює всіх повоєнних періодів¹³⁹. Вона побудована на висвітленні діяльності українського підпілля у роки Другої світової війни та у повоєнний період як злочину проти поляків. А отже, дії польської влади спільно з радянською щодо переселення здебільшого виправдовуються необхідністю боротьби з націоналістами та зниженням напруги на території Заходу України та Сходу Польщі. Ця теза підтверджувалася дослідженнями Б. Заброварного, Г. Мотики, Т. Ольшанського, З. Пальського та ін. Р. Внук, аналізуючи праці низки польських учених, стверджував, що існувало кілька напрямів вивчення акції «Вісла» та її наслідків. Зокрема, він наголошував, що частина польських істориків

¹³⁷ Motyka G. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1948 w polskiej historiografii po roku 1989. *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX w.* / red. P. Kosiewski i G. Motyka. Kraków: UNIVERSITAS, 2000. S. 166–178.

¹³⁸ Цепенда І. Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943–1947 років в оцінках сучасних польських істориків. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25–26 жовтня 2001 р.* Кам'янець-Подільський, 2001. Т. 7(9). С. 693–700.

¹³⁹ Кресло С. Еволюція польської й української політичної і публіцистичної думки у сфері польсько-українських стосунків. *Вісник Львівського університету. Серія Журналістика*. 2007. Вип. 31. С. 194–208.

характеризувала ці дії як засіб боротьби з підпіллям, а інша частина – вивчала ці процеси через призму порушення прав людини¹⁴⁰. Цій проблемі також присвячені праці польських дослідників, зокрема М. Зайончковського, Г. Мотики, А. Сови, Р. Тожецького та ін. Досить цінним джерелом вивчення підпільного українського руху на території Закерзоння є двотомний збірник документів і матеріалів «Організація українських націоналістів у Польщі 1944–1950. Ліквідація керівних структур»^{141; 142}. Характеризуючи польську історіографію українсько-польських відносин у повоєнний період, зокрема гострі питання, Я. Пісулінський наголошував, що польська історична думка потребує перегляду, а суперечки щодо складних питань українсько-польського наукового дискурсу набувають політичних ознак¹⁴³. Сучасні події лише підтверджують тезу Я. Пісулінського. Спільні наукові заходи дослідників з Польщі та України поглиблювали дискусії щодо особливостей польсько-українських відносин у другій половині 1940-х рр.¹⁴⁴. Так, більшість питань залишаються дотепер відкритими й стають подразниками українсько-польських взаємин на сучасному етапі.

У повоєнний період напруження між українським та польським народами було високим. У другому томі збірника

¹⁴⁰ Wnuk R. Polish-Ukrainian relations during World War II and its after match. URL: <https://ece.columbia.edu/files/ece/images/wnuk-1.pdf>

¹⁴¹ Організація українських націоналістів у Польщі 1944–1950. Ліквідація керівних структур. *Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб*. Варшава–Київ, 2017. Ч. 1. 725 с.

¹⁴² Організація українських націоналістів у Польщі 1944–1950. Ліквідація керівних структур. *Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб*. Варшава–Київ, 2017. Ч. 2. С. 726–1568.

¹⁴³ Пісулінський Я. Польсько-українські відносини 1939–1947 рр. у польській історіографії – огляд досліджень. URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/polsko-ukrainski-vidnosini-1939-1947-rr-u-polskii-istoriografii-oglyad-doslidzen?q=news/polsko-ukrainski-vidnosini-1939-1947-rr-u-polskii-istoriografii-oglyad-doslidzen>

¹⁴⁴ Polska – Ukraina: trudna odpowiedz. Dokumentacja spotkań historyków (1994 – 2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939–1945). Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Ośrodek KARTA, 2003. 184 s.

документів і матеріалів «Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА» розкриваються особливості перебігу подій упродовж 1945–1947 рр. Його упорядник В. В'ятрович наголошував, що всупереч антиукраїнській діяльності поляків у лавах радянської міліції, винищувальних загонів чи «стрибків» відбувалося деяке покращення польсько-українських стосунків на Галичині через репресії проти поляків, влаштованих радянською владою.¹⁴⁵ Дискусійним питанням лишається проведення акції «Вісла» з погляду етнічних чисток на території Заходу України. Ці проблеми вивчала плеяда українських та польських дослідників. Серед вітчизняних учених треба відзначити В. В'ятровича, Ю. Гаврилюка, Р. Дрозда, Р. Кабачія, А. Ліпкана та ін. М. Бугай став одним із перших хто звернув увагу на процес переселення українців, у цілому позитивно оцінюючи ці процеси як один зі способів урегулювання етнонаціональних конфліктів¹⁴⁶.

У книзі Т. Снайдера «Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним» зазначається, що в ході завершення Другої світової війни Й. Сталін прагнув звільнити окуповані Червоною армією землі Заходу України та Польщі від національних меншин. За рахунок депортацій відбувалися так звані «масові етнічні чистки». Близько 780 тис. поляків відправлено із західних областей України до Польщі, а упродовж 1944–1946 рр. – 483 099 українців переселено на територію Радянської України з Польщі, у більшості випадків насильно¹⁴⁷. О. Рафальський, наводячи дані щодо депортованих із Заходу України упродовж 1944–1949 рр., стверджував, що сталінська політика переселення народів стала трагічною сторінкою етнічної історії України¹⁴⁸. Масовим депортаціям сприяли міжнародні угоди УРСР з Польщею та Чехословаччиною.

¹⁴⁵ Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович. Т. І. Війна після війни. 1942–1945. Львів: Центр дослідження визвольного руху, 2011. 576 с.

¹⁴⁶ Бугай М. Депортація населення України (30–50-ті рр.). С. 32–38.

¹⁴⁷ Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным. URL: <https://play.google.com/books/reader?id=wb2nDQAAQBAJ&hl=uk&pg=GBS.PT2>

¹⁴⁸ Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті: історіографічний нарис. С. 237.

Переселення українців, білорусів, росіян, русинів з Холмського, Грубешівського, Томашівського, Любачівського, Ярославського, Перемишльського, Ліськовського, Замостінського, Красноставського, Білгорайського, Влодайського повітів зумовлювалося особливим розумінням влади етнонаціональних проблем регіону. Н. Кочан та В. Войналович зазначають, що під час проведення цих заходів радянське керівництво зіткнулося з небажанням етнічних поляків виїжджати до Польщі, а тому вдавалося до репресій¹⁴⁹.

О. Буцько спростувала тезу добровільного переселення українців, показавши, що основними причинами цих процесів у 1944–1946 рр. стало, з одного боку, завдання «остаточного вирішення» Польщею проблем національних меншин, а з іншого – потреба врегулювання керівництвом СРСР політичної ситуації на території, що межувала з Польською Народною Республікою¹⁵⁰. Так радянська влада допомагала Польщі розв’язати національне питання, а Польща приймала радянську модель внутрішньої та зовнішньої політики¹⁵¹.

Українська історіографія висвітлювала процес депортації як один з актів злочину СРСР та Польської Народної Республіки проти українців. В. Котигоренко, аналізуючи процеси, пов’язані з масовими переселеннями на території Заходу України, зазначав, що через підтримку УПА примусовому виселенню підлягали цілі села¹⁵². Ці виселення супроводжувалися жорстоким поведженням НКВС із простим населенням, про що свідчать масові розстріли, а інколи й спалені цілі села. Застосовуючи принцип колективної відповідальності, радянське керівництво здійснювало зміну етнонаціонального складу регіону, формуючи підґрунтя для його подальшої радянзації.

¹⁴⁹ Войналович В. Кочан Н. Релігійний чинник етнополітичних процесів у Галичині: повоєнна радянська доба і сучасність. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 76–77.

¹⁵⁰ Буцько О. Українсько-польське переселення 1944–1946 рр. *Український історичний журнал*. 2005. №2. С. 73–79.

¹⁵¹ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 214–215.

¹⁵² Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 212.

Найбільший внесок у дослідження становища поляків України у ХХ ст. зробив О. Калакура. Аналізуючи повоєнний період, дослідник відзначив, що поляки зазнали значних матеріальних, духовних та людських втрат через «добровільне переселення», а також через голод 1946–1947 рр. Зважаючи на це, вчений зазначив: «Суспільно-політичне та наукове осмислення трагічних сторінок повоєнної історії поляків і українців, винесення уроків із польсько-українських міжетнічних взаємин могло сприяти уникненню наступних помилок, порозумінню і співпраці, які так необхідні обом народам, але з вини тоталітарних режимів в СРСР і Польщі зреалізувати цей шанс не вдалося»¹⁵³. І. Мишак стверджував, що виселення поляків з території УРСР відбувалося повільніше, ніж українців з Польщі, пояснюючи це толерантним ставленням польських уповноважених з переселення та певними політичними обставинами¹⁵⁴. В. Сергійчук, характеризуючи ставлення поляків, росіян, українців, білорусів Заходу України, відмічали невдоволеність місцевого населення цими процесами¹⁵⁵. Розкриваючи процеси обміну територіями та населенням, українські дослідники та польські історики-ревізіоністи наголошували, що українські й польські підпільні рухи намагалися об'єднувати зусилля для перешкоджання реалізації цих актів радянською та польською владою.

Завершення сталінського періоду відзначалося незначною лібералізацією суспільних відносин, а відтак була ймовірність зміни становища поляків УРСР. У «брежнєвську» епоху відбулося повернення до консервативно-просталінських традицій минулого. О. Калакура, аналізуючи радянську національну політику, відзначав, що наслідком тотальної русифікації та атеїзації суспільства

¹⁵³ Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. Київ : Знання України, 2007. С. 346.

¹⁵⁴ Мишак І. Інкорпорація та радянська західноукраїнських земель (1939 – початок 1950-х рр.): історіографія. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2010. С. 308–309.

¹⁵⁵ Сергійчук В. Протидія поляків депортаціям з України (1944–1946 рр.). *Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла»)*. Львів, 1998. С. 29–32.

сталося розмивання ідентичності поляків. Як наслідок, всесоюзні переписи засвідчили зниження питомої ваги поляків¹⁵⁶. Одним із чинників впливу на динаміку чисельності населення стали міграції. Ці процеси відображені у праці Т. Пронь, яка розкривала репатріацію поляків у 1944–1951 рр.¹⁵⁷. Щоправда, найбільший вплив на розселення поляків та їхню ідентичність справляли внутрішньосоюзні переміщення, штучно організовані радянською владою. На думку О. Калакури, значна частка поляків переселялася у північні, східні райони, в Казахстан для розбудови господарства, освоєння цілини тощо¹⁵⁸. Нині немає статистики, яка свідчила б про національний склад мобілізованого населення у ці райони, але не може бути сумніву, що польський народ змушений був брати участь у цих процесах.

Дещо менш дискусійним і малодослідженим питанням залишалися проблеми польського населення після десталінізації та їхньої участі у політичних процесах. Ю. Данилюк зазначав, що із критикою «культу особи» розгорнулися реабілітаційні процеси. На його думку, поляки пройшли три основні етапи: 1) перша половина 1950 – початок 1960-х рр., який характеризувався частковою реабілітацією окремих осіб; 2) друга половина 1980-х рр., що відзначався перебудовчими процесами, внаслідок яких було прийнято низку нормативно-правових актів щодо реабілітації жертв політичних репресій; 3) початок 1990-х рр., коли розгорнулася робота над багатотомною серією книг «Реабілітовані історією»¹⁵⁹.

У докторській дисертації О. Калакурі вдалося висвітлити проблему реабілітації поляків у контексті розвінчування «культу особи». Водночас дослідник наголошував, що попри часткову

¹⁵⁶ Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. С. 359.

¹⁵⁷ Пронь Т. Репатріація польського населення з південно-східних та центральних областей Української РСР у Польщу у 1944–1951 рр. URL: http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/ukr-pol_3-4/013-pron.pdf

¹⁵⁸ Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. С. 359.

¹⁵⁹ Данилюк Ю. Основні етапи реабілітації громадян польської національності, репресованих у 2-й пол. 40-х – поч. 50-х рр. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. № 13. С. 398.

лібералізацію суспільно-політичних відносин в УРСР спостерігалися асиміляційні процеси, які зумовлювали русифікацію та зменшення частки поляків у Радянській Україні. Як і інші етнічні групи, вони зазнавали дискримінації з боку радянських органів влади, ігнорування їхніх національно-культурних та релігійних проблем¹⁶⁰. О. Калакура також розкрив особливості мовно-культурного розвитку польського етносу в Україні, констатує процеси асиміляції, а також участь поляків у процесах демократизації суспільства та розгортання національних рухів у другій половині 1980-х рр.¹⁶¹ Дослідник наголосив, що польська інтелігенція підтримала формування в Україні руху дисидентів та правозахисників, а під час «перебудови» – українські національні організації.

Асиміляційні процеси упродовж 1945–1991 рр. зумовили зростання частки російськомовних поляків. Підтвердженням цього став перепис населення 1989 р., який засвідчив зменшення кількості поляків, які визнавали рідною мовою польську через міграційний чинник. Значний вплив на асиміляцію поляків справили міжнаціональні шлюби, які заохочувалися радянською владою. Це зумовлювало втрату власної ідентичності. Унаслідок таких шлюбів поляками втрачалася власна етнічна ідентичність, особливо серед жінок¹⁶². О. Калакура зазначав, що інтернаціоналізація суспільного життя поглибила асиміляційні та денационалізаційні процеси, які справляли негативний вплив на розвиток польської спільноти. Лише з 1985 р. розпочалося національне пробудження, відродження та етнічна мобілізація поляків, які розгорнули процес формування власних культурних і національних товариств, через які активно брали участь у суспільно-політичних процесах Радянської України¹⁶³.

¹⁶⁰ Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті: автореф. ... дис. д-ра іст. наук за спец.: 23.00.05 – Етнополітологія та етнодержавознавство. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 21–22.

¹⁶¹ Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. 508 с.

¹⁶² Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. С. 360.

¹⁶³ Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. С. 395–396.

Отже, вивчення історії українсько-польського питання у контексті сучасних міжнародних відносин має важливе значення для сучасного дискурсу, попри його політизацію. Дослідження участі поляків у політичних процесах України упродовж означеного періоду дає змогу розкрити не лише гострі питання взаємовідносин усередині 1940-х рр., але й визначити основні спільні зусилля у процесах суверенізації України та боротьбі проти радянського панування. Співпраця вітчизняних і польських дослідників у цьому напрямі зумовить пошук консенсусу в історичній науці, а також поліпшить зовнішньополітичні відносини за умови не порушувати гострі питання українсько-польського протистояння у 1942–1947 рр.

3.4. Німці

Інформації щодо німців України до 1980-х рр. практично не існувало, що пояснювалося депортацією і викресленням їх з історії УРСР. Радянська історична наука уникала будь-яких згадок про німецьке населення. З 1990-х рр. розпочалося вивчення історії німецької меншини в Україні.

Низку важливих досліджень, присвячених німцям у повоєнний період, здійснили А. Айсфельд, В. Васильчук, Є. Гессен, Ю. Дупко, А. Фукс, Б. Чирко та ін. Вони зосередили свою увагу на проблемі німецького населення у перші повоєнні роки, масових репресіях і їхній депортації, на суспільно-політичному житті німців, ролі німецького чинника у міжнародних відносинах тощо. Однак, на думку Г. Скорейко та І. Яворської, не вистачає робіт з вивчення взаємовідносин радянської влади й німецького населення, а також лише побіжно розглянуто науковцями процеси еміграції німців¹⁶⁴. Вони зробили кількісний аналіз проблеми еміграції німців, розкрили участь німецьких активістів у відстоюванні права на вільне пересування.

¹⁶⁴ Скорейко Г., Яворська І. Німецька еміграція з СРСР та України у другій половині ХХ ст. – початку ХХІ ст.: етапи, потоки, структура. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Івано-Франківськ : Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2013. Вип. 23-24. С. 227–237.

Завершення Другої світової війни негативно позначилося на становищі німецького етносу України. Офіційна радянська наука і політична думка вважала їх пособниками нацистського режиму, а отже, виправдовувала жорсткі заходи влади щодо них. Упродовж 1944–1946 рр. відбувалися масові репресії за етнічною ознакою, а тому все німецьке населення Закарпаття, яке не встигло евакуюватися до приходу Червоної армії, автоматично стало «ворожим народом» для радянської влади.

У звіті «*“ Punished peoples ” of the Soviet Union: the continuing legacy of Stalin’s deportation*» («Покарані народи Радянського Союзу: триваюча спадщина сталінської депортації») зазначалося, що упродовж 1945–1948 рр. було депортовано 120 195 етнічних німців¹⁶⁵. Б Чирко стверджував, що кількість переселеного німецького населення загалом становила 240–250 тис. осіб. Лише у травні 1945 р. з Української РСР депортовано 1500 німців і ще 2214 необхідно було виселити¹⁶⁶. Тенденцію зниження частки німецької спільноти засвідчували підрахунки дослідників та переписи населення. Якщо у 1930–1931 рр. кількість німців на території Радянської України становила близько 630 тис., то у 1959 р. – 23 тис., у 1970 – 30 тис., у 1979 – 34 тис., а у 1989 – 38 тис. Ю. Дупко пояснював масові депортації та репресії за етнічною ознакою застосуванням радянською владою принципу колективної відповідальності. У дисертаційному дослідженні він наголошував, що справжньою причиною масових етнічних чисток у регіоні стало побоювання несприйняття німцями та угорцями радянського устрою¹⁶⁷. Радянська репресивна політика проти них розгорнулася з 1944 р., після виходу Указу Державного комітету оборони СРСР

¹⁶⁵ «*Punished peoples*» of the Soviet Union: the continuing legacy of Stalin’s deportation: A Helsinki Watch Report. Helsinki, 1991. P. 14.

¹⁶⁶ Чирко Б. Етнічні німці і «Фольксдойче» в контексті політики двох диктатур: репресії, депортації, репатріації (1930-ті – 1950-ті роки). *Історія німців України. Матеріали всеукраїнської наукової конференції*. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 89.

¹⁶⁷ Дупко Ю. Применение принципа коллективной вины к венграм и немцам Закарпатья (Исполнения приказов Военного совета 4-го Украинского фронта в свете донесений НКВД 1944–1946 годов): автореф. докторской (PhD) диссертации. Будапешт, 2014. С. 10.

№ 7161 за підписом Й. Сталіна. У результаті, німецьке працездатне населення інтернували у трудові табори. Їхнє становище у трудових таборах УРСР упродовж 1945–1946 рр., а також подальшу депортацію розкривали А. Айсфельд, С. Гордійчук, О. Пагіря, О. Пол, Б. Чирко.

Дискримінація з боку радянської влади уповільнила приріст угорської спільноти та зумовила фактичну депопуляцію німецької¹⁶⁸. Етнічні чистки німецького населення підтверджував у своїх напрацюваннях Б. Чирко, який, розкриваючи становище німців, відзначив, що фільтрація осіб у таборах здійснювалася за різними критеріями, зокрема етнічними¹⁶⁹. Він відзначав, що місцеві органи партійної влади, а також судові органи брали активну участь репресіях та фільтрації німців¹⁷⁰.

Становище депортованого населення стало окремим об'єктом дослідження для низки вітчизняних і зарубіжних науковців. Серед них треба відзначити таких дослідників, як А. Айсфельд, Н. Арзамаскіна, М. Бугай, В. Васильчук, Р. Вольг, Г. Гетте, В. Земсков, О. Пол, Л. Саганова та ін. А. Айсфельд зазначав, що ставлення радянської влади до німців-репатріантів було негативним та ворожим. Характеризуючи їхнє становище, дослідник наголошував, що попри задекларовану рівність з іншими народами у спецпоселеннях вони не мали однакових правових умов існування¹⁷¹. В іншій праці дослідник стверджував, що результатом депортацій стало їхнє розпорошення на множини людей, які підпадають під дефініцію жертви війни¹⁷². В. Васильчук у

¹⁶⁸ Чирко Б. Етнічні німці і «Фольксдойче» в контексті політики двох диктатур: репресії, депортації, репатріації (1930-ті – 1950-ті роки). С. 87–88.

¹⁶⁹ Чирко Б. Етнічні німці України в роки Другої світової війни та повоєнні часи. *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Серія: Історія*. 2017. Т. 28 (67). № 1. С. 53.

¹⁷⁰ Chirko B. Ethnic processes in Ukraine in the context of Stalin repressions. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-108-7/205-227>

¹⁷¹ Айсфельд А. Репатриация на чужбину... (репатриации советских немцев у 1946–1947 гг.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2007. № 2 (29). С. 114.

¹⁷² Айсфельд А., Мартиненко В. Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/19.pdf>

докторській дисертації наголосив, що німці перебували у статусі спецпоселенців, зобов'язувалися виконувати суспільно-корисну працю та не порушувати встановлений режим, що відрізняло їх від інших громадян країни¹⁷³. А. Фукс наводить цифру у 1224,9 тис. німців у спецпоселеннях СРСР, що становило 44,5 % від всього контингенту. На його думку, процес депортації німецького населення проходив у надзвичайно жорсткій формі, що спричинило зміни в їхньому соціальному становищі та географічному розселенні¹⁷⁴. Російські дослідники (Н. Арзамаскіна, М. Бугай, В. Земсков, Л. Саганова) здебільшого акцентували увагу на участі центральних органів радянської влади у депортації та обліку німців¹⁷⁵. Важливе значення для комплексного вивчення проблем етнічних німців на території Радянського Союзу мали наукові праці німецьких дослідників Г. Гетте та Р. Вольта. Г. Гетте, на основі біографії власної родини розкрила умови етнічних німців¹⁷⁶. Р. Вольт вбачав у процесах депортації дискримінацію за етнічною ознакою. Дослідник пояснював, що лише через те, що особа була німцем чи мала німецьке коріння, радянська влада готувала проти неї репресії, обґрунтовуючи це боротьбою проти ворогів радянського устрою¹⁷⁷.

Масові депортації німецького населення стали лише одним з елементів радянської політики щодо них. У спільній праці М. Макара й Р. Офіцинського розкрито не лише процес репресій і депортацій, але й значення радянської пропаганди, яка формувала у свідомості радянського суспільства негативне ставлення до

¹⁷³ Васильчук В. Німці України: суспільний та національний аспекти XX – початок XXI ст.: автореф. ... дис. ... д-ра іст. наук за спец.: 07.00.01 – Історія України. Донецьк, 2006. С. 17.

¹⁷⁴ Фукс А. Депортация немцев из Европейской части страны. Создания и развитие трудовой армии. *Історія німців України. Матеріали всеукраїнської наукової конференції*. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 138.

¹⁷⁵ Айсфельд А., Мартиненко В. Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/19.pdf>

¹⁷⁶ Гетте Г. Отвергнутые родиною. Кельн, 2008. 374 с.

¹⁷⁷ Вольт Р. Зона полного покоя. Российские немцы в годы войны и после неё. Свидетельства очевидцев. Издание третье. Augsburg : Waldemar Weber Verlag, 2004. 512 с.

німців. Характеризуючи загалом дії радянської влади до цього етносу, а також наслідки такої політики, дослідники дійшли висновку, що антинімецька радянська закомплексованість призвела на грань знищення цілого етнічного масиву¹⁷⁸.

Німецький дослідник В. Крігер виокремив чотири категорії німців, які проживали на території СРСР: 1) опозиціонери, тобто ті, хто критично ставився до наявного суспільного ладу; 2) німці, які змирилися з наявним ладом і доклали зусиль для формування певного достатку, зберігаючи етнічну самоідентифікацію; 3) «радянські німці», які інтегрувалися у суспільство; 4) асимільовані німці. Попри це, дослідник наголошував, що репресії, депортації, пролетаризація німців зумовила їхню інтелектуальну деградацію¹⁷⁹. М. Макара й Р. Офіцинський пояснюють це перешкодами для вступу німецької молоді до вищих навчальних закладів¹⁸⁰.

Антинімецькі настрої радянської влади у повоєнний період, спричинені Другою світовою війною, зумовили наступ на ідентичність німецької спільноти, внаслідок чого, на думку А. Фукса, вони не мали змоги навчатися у вищих навчальних закладах, служити у збройних силах, спілкуватися вільно рідною мовою та були обмежені у громадянських правах¹⁸¹. Така політика була спрямована не лише щодо німців, але й інших етнічних груп, що зумовлювало швидку їхню асиміляцію.

Лише у 1954 р., після прийняття Постанови Ради Міністрів СРСР № 1439-689 «Про зняття деяких обмежень у правовому стані спецпереселенців», дещо поліпшилося становище німців. Уже,

¹⁷⁸ Макара М., Офіцинський Р. Німці Закарпаття (X – XX ст.). URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/18908/1/%D0%9D%D1%96%D0%BC%D1%86%D1%96%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96.pdf>

¹⁷⁹ Крігер В. Влияние опыта социализации депортированных в Казахстан немцев на процесс адаптации в германское общество. URL: <https://wolgadeutsche.net/krieger/adaptation.htm>

¹⁸⁰ Макара М., Офіцинський Р. Німці Закарпаття (X – XX ст.). URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/18908/1/%D0%9D%D1%96%D0%BC%D1%86%D1%96%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96.pdf>

¹⁸¹ Фукс А. Депортация немцев из Европейской части страны. Создание и развитие трудовой армии. С. 141.

починаючи з 1955 р., правовий статус значної кількості німецького населення СРСР змінився через німецько-радянські переговори у Москві¹⁸². За заявами німецького бундесканцлера К. Аденауера станом на 1955 р. поряд з військовополоненими ще близько 130 тис. німців бажали виїхати з СРСР, але їм перешкождала радянська влада¹⁸³. Радянсько-німецькі переговори зумовили початок реабілітації німців. Лише 13 грудня 1955 р. німці звільнилися від постійного нагляду з боку працівників МВС. Утім, як і будь-які нормативні акти в Радянському Союзі, існував пункт, який фактично нівелював спробу реабілітації. У відповідному указі зазначалося, що вони не мали права на повернення конфіскованого майна та повертатися до місць, з яких були депортовані¹⁸⁴. А. Айсфельд наголошував, що попри затягування процесу реабілітації та репатріації німців станом на 1958 р. до Німеччини виїхало 4122 особи, а в наступному році – 5563¹⁸⁵. З весни 1960 р. радянський уряд вирішив, що виконав зобов'язання про репатріацію німців, у той час як у ФРН зазначали, що лише 60 % мали змогу виїхати до Німеччини¹⁸⁶. Указом М. Хрущова 29 серпня 1964 р. було фактично знято звинувачення проти німців, які були висунуті ще у 1941 р. Однак у цьому самому документі зазначалося, що вони «прижилися» на нових місцях¹⁸⁷. В. Даниленко стверджував, що радянська влада дозволила німцям селитися в республіках Середньої Азії та Комі АРСР, перешкоджаючи повертатися до України¹⁸⁸.

¹⁸² Чирко Б. Етнічні німці України в роки Другої світової війни та повоєнні часи. С. 54.

¹⁸³ Чирко Б. Етнічні німці і «Фольксдойче» в контексті політики двох диктатур: репресії, депортації, репатріації (1930-ті – 1950-ті роки). С. 90.

¹⁸⁴ «Punished peoples» of the Soviet Union: the continuing legacy of Stalin's deportation: A Helsinki Watch Report. P. 14.

¹⁸⁵ Айсфельд А. Российские немцы в послевоенных советско-германских отношениях. *Отечественная история*. 1996. № 3. С. 118.

¹⁸⁶ Чирко Б. Етнічні німці України в роки Другої світової війни та повоєнні часи. С. 54.

¹⁸⁷ «Punished peoples» of the Soviet Union: the continuing legacy of Stalin's deportation: A Helsinki Watch Report. P. 14.

¹⁸⁸ Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба. С. 92.

Як відзначає В. Васильчук, легалізація становища німців у 1972 р. помітно активізувала їхнє переселення в УРСР. Утім, зважаючи на значний ідеологічний тиск, вони не мали змоги брати активну участь у громадсько-політичному житті. Дослідник зазначає, що радянська влада намагалася примусити їх бути громадянами СРСР та не допустити їхню еміграцію до Німеччини¹⁸⁹. Так радянське керівництво, попри ліберальні заяви, намагалася обмежити можливості німців до пересування та повернення до своєї батьківщини.

Детально висвітлити процес реабілітації радянських німців намагалася К. Нагорняк. У її дослідженні розкриваються особливості громадянського життя німецького населення на території Казахстану після депортації і спроби повернення. Дослідниця зазначила, що в умовах десталінізації німці, попри дисперсне розселення, все-таки мали змогу сформувати низку рухів, спрямованих на відновлення громадських прав і формування німецької автономії¹⁹⁰. Г. Скорейко та І. Яворська стверджують, що відсутність результатів діяльності німецьких рухів щодо етнічного відродження і створення автономії зумовили чергову хвилю міграцій у 1980–1990-х рр. Щоправда, вони наголошують, що основною причиною міграції стали здебільшого економічні чинники, відсутність перспектив фінансового благополуччя німців у Радянському Союзі¹⁹¹.

Динаміка чисельності німецького населення в УРСР обумовлювалася політичними й економічними чинниками. В. Євтух і Б. Чирко, аналізуючи показники чисельності німців у Радянській Україні, відзначали зниження їхньої кількості у повоєнний період. Однак упродовж 1970–1989 рр. спостерігалася зростання кількості

¹⁸⁹ Васильчук В. Німці України: суспільний та національний аспекти ХХ – початок ХХІ ст. С. 17.

¹⁹⁰ Nagornyak X. Evangelical-Lutheran Communities in the process of Rehabilitation of German ethnic group in Kazakhstan: 1950s–1980s. Submitted to Central Europe University Department of History. Scientific works of the Master of Arts. Budapest, 2014. 77 p.

¹⁹¹ Скорейко Г., Яворська І. Німецька еміграція з СРСР та України у другій половині ХХ ст. – початку ХХІ ст.: етапи, потоки, структура. С. 227–237.

німців в УРСР¹⁹². Це пояснюється процесами реабілітації німців і поступовим розгортанням німецьких рухів, які у 1980-х рр. активізувалися.

Німецькі національні рухи мали певні особливості порівняно з українськими, кримськотатарськими, єврейськими, польськими. М. Кирчанов це пояснював відсутністю єдиного координаційного центру через дисперсне розселення німців Радянського Союзу. Особливістю їхньої діяльності не були вимоги щодо автономії чи незалежності, а здебільшого боротьба за громадянські права, зокрема право на свободу пересування, репатріацію, а вже згодом порушувалося питання щодо національної ідентичності¹⁹³. Водночас, на думку Г. Скорейко та І. Яворської, німецькі радянські інтелектуали активно обговорювали проблему відновлення німецької національно-територіальної автономії, про що свідчить збір підписів активістів з України й Казахстану.¹⁹⁴

В. Євтух і Б. Чирко погоджуються, що у середовищі німців УРСР переважали русифікаторські тенденції, характерні для міського населення, а от позиція мови, як одного з найважливіших генераторів німецької етнічності, досить сильно проявлялася серед сільського населення. Тенденція посилення русифікації серед німців спостерігалася у повоєнний період. Щоправда, аналогічні процеси притаманні й іншим етносам¹⁹⁵.

Початок «перебудови» помітно активізував етнічних німців, що пояснювалося піднесенням суспільно-політичного життя країни. Ці процеси детально розкривали вітчизняні науковці, зокрема В. Васильчук, Л. Ковач, А. Шайхатдінов та ін. Л. Ковач, аналізуючи діяльність «Wiedergeburt» («Відродження»), зазначала, що організація переймалася питаннями повної реабілітації німців, що

¹⁹² Євтух В., Чирко Б. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки). Центр етносоціологічних та етнополітичних досліджень НАН України. Київ : ІНТЕЛ, 1994. С. 80.

¹⁹³ Кирчанов М. Немецкое национальное движение в СССР во второй половине 50-х – начале 1980-х годов. Сборник российско-германских исследований / отв. ред. С. Кретинин. Воронеж, 2007. Вып. 5. С. 91–100.

¹⁹⁴ Скорейко Г., Яворська І. Німецька еміграція з СРСР та України у другій половині ХХ ст. – початку ХХІ ст.: етапи, потоки, структура. С. 227–237.

¹⁹⁵ Євтух В., Чирко Б. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки). С. 82.

мешкали на території Радянського Союзу, та забезпеченням політичного рівноправ'я їх з іншими народами, а також формуванням національно-територіальної автономії на території УРСР¹⁹⁶. Є. Гессен стверджував, що організація сформувала низку заходів, спрямованих на створення мережі культурно-освітніх організацій, музеїв і бібліотек та відродження німецьких поселень, які існували на території Радянської України до 1941 р.¹⁹⁷ Загалом, на думку В. Євтуха і Б. Чирка, з'являються перші ознаки етнокультурного відродження німців¹⁹⁸.

Отже, наукові дослідження німецької меншини в умовах радянських реалій на території України засвідчили значне кількісне скорочення їх через політику депортацій та асиміляції, а також проблеми їхньої побутової адаптації. Нині складно детально розкрити вплив зовнішньополітичних відносин СРСР на процес реабілітації німецького населення. Більш детального вивчення потребують питання участі німців у національних рухах та організаціях.

3.5. Кримські татари

Необхідність відновлення історичної пам'яті, а також участь у сучасних історичних, політологічних, соціологічних дискурсах зумовлюють детальне вивчення ключових аспектів етнополітичних змін у Криму. Окупація півострова актуалізує історико-політологічний дискурс етнонаціональних процесів на півострові.

Сучасна вітчизняна література у комплексі розглядає проблему кримськотатарського етносу, починаючи від депортацій 1944 р. і завершуючи поверненням. Насильницьке переселення

¹⁹⁶ Ковач Л. Етнічні спільноти Донбасу в суспільно-політичному просторі регіону. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 5 (67). С. 34.

¹⁹⁷ Гессен Є. Економічні проекти громадських організацій етнічних німців України щодо відродження німецьких поселень (у 1990-х рр.). URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/19.pdf>

¹⁹⁸ Євтух В., Чирка Б. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки). С. 86.

кримських татар, причини цих процесів і їх наслідки розглянуто у працях Г. Бекірової¹⁹⁹, І. Давидов²⁰⁰, Т. Дагаджи²⁰¹, Ю. Зінченка²⁰², М. Калишевського²⁰³, В. Котигоренка²⁰⁴, Т. Мартіна²⁰⁵ та ін. У них прослідковується спільна ідея, притамана для сучасних досліджень: висвітлення процесів депортацій як злочину радянської влади проти окремих народів. Ця ідея підтверджується документальними свідченнями, які були введені до наукового обігу в роки незалежності. Особливо цінним у цьому плані є дослідження Т. Дагаджи, який детально проаналізував і систематизував джерельну базу цієї проблематики²⁰⁶.

Радянське керівництво виправдовувало процес депортації боротьбою з колаборантами. У цілому цю політику слід характеризувати як боротьбу з «нелояльними» до радянської влади народами, про що зазначає І. Айдінган. Тезу щодо значного рівня колаборації серед кримських татар спростовують Г. Александров, Г. Бекірова, С. Ораз, О. Пол, Д. Хаваджи, Р. Хаялі, наводячи дані щодо участі їх у регулярних збройних формуваннях СРСР та у партизанському русі. І. Давидов, аналізуючи наукові праці інших дослідників, стверджує, що участь у бойових діях на боці радянської армії не рятувала кримських татар від депортацій²⁰⁷.

¹⁹⁹ Бекірова Г. Крымские татары 1941–1991 (Опыт политической истории). 480 с.

²⁰⁰ Davydov I. The Crimean Tatars and Their Influence on the Triangle of Conflict – Russia-Crimea-Ukraine. URL: <https://calhoun.nps.edu/handle/10945/4255>

²⁰¹ Дагджи Т. Сталинский геноцид и этноцид крымскотатарского народа: документы, факты, комментарии. Симферополь: ОАО «Симферопольская городская типография», 2008. 212 с.

²⁰² Зінченко Ю. Крымскотатарська проблема: історія і сучасність. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/Book/Крым/22.pdf>

²⁰³ Калишевський М. Крымские татары: прорыв на родину (часть II). URL: <https://www.fergananews.com/articles/6273>

²⁰⁴ Котигоренко В. Крымскотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. Київ: Світогляд, 2005. 222 с.

²⁰⁵ Martin T. The origins of Soviet ethnic cleansing. *Journal of Modern History*. 1998. 70, No. 4. P. 860.

²⁰⁶ Дагджи Т. Сталинский геноцид и этноцид крымскотатарского народа: документы, факты, комментарии. 212 с.

²⁰⁷ Davydov I. The Crimean Tatars and Their Influence on the Triangle of Conflict – Russia-Crimea-Ukraine. URL: <https://calhoun.nps.edu/handle/10945/4255>

Сучасні дослідження вказують на те, що не лише кримські татари постраждали від радянської національної політики на території півострова, але й інші етнічні групи. Т. Мартін зазначає, що масовим депортаціям упродовж 1944–1953 рр. були піддані вірмени, болгары, греки, українці та ін.²⁰⁸ Турецькі дослідники І. Айдинган²⁰⁹, С. Ораз²¹⁰ відзначають, що після депортації на територію півострова відбувалося переселення росіян. Водночас, використовуючи наукову інтелігенцію, зокрема істориків, етнографів, етнологів формувалося уявлення щодо «російськості» півострова. В. Шнірельман доводить цю тезу, наголошуючи, що такі дії радянської влади зумовлювалися необхідністю легалізації жорстокого акту депортацій за допомогою науки, намагаючись довести факт наявності російських чи слов'янських історичних прав на Крим²¹¹. К. Претто підтверджує цю тезу, додаючи, що радянська влада знищувала будь-які історичні, культурні та лінгвістичні сліди проживання кримських татар на півострові²¹².

Радянська історична наука намагалася сформуванати чітке бачення політичних процесів на території півострова, замовчуючи реальні факти, пов'язані з масовими репресіями. Один із представників цього напрямку Б. Рыбаков у публікації «Об ошибках в изучении истории Крыма и о задачах дальнейших исследований» визначив «правильну», з радянських ідеологічних міркувань, точку зору висвітлення історії.²¹³ Ця праця була своєрідною інструкцією написання історії Криму для радянських дослідників. Д. Ніколаєнко

²⁰⁸ Martin T. The origins of Soviet ethnic cleansing. P. 860.

²⁰⁹ Aydingun I. The Crimean Tatars in the Crimea: source of conflict or stability between Crimean Russians and Ukrainians? URL: https://www.academia.edu/25802812/Crimean_Tatars_in_Crimea_Source_of_Conflict_or_Stability_between_Crimean_Russians_and_Ukrains

²¹⁰ Öraz S. The struggle and the response in Stalin's deportation policy: the case of Crimean tatars. P. 411–422.

²¹¹ Shnirelman V. Politics of Ethnogenesis in the USSR and after. P. 105.

²¹² Pretto C. The Crimean Tatars «minority question»: history and socio-political development of a nation within a nation. URL: https://www.academia.edu/6625605/The_Crimean_tatar_minority_question_history_and_sociopolitical_development_of_a_nation_within_a_nation

²¹³ Рыбаков Б. Об ошибках в изучении истории Крыма и о задачах дальнейших исследований. Симферополь : Крымиздат, 1952. 17 с.

наголошує, що радянська історична наука сформувала ряд міфів навколо Криму, а завдяки публікації Б. Рибаківа всі напрацювання вчених того періоду зводилися до ідеологічного обґрунтування політичних процесів у Криму²¹⁴.

В умовах виселення кримських татар відбувалося фізичне знищення їх. Про це йдеться у працях Г. Бекірової, К. Бенітес, О. Пола та ін. На їхню думку, суттєве скорочення чисельності кримських татар і їхній від'ємний приріст зумовлений жорстокістю радянської влади, відсутністю умов для проживання, епідеміями тощо^{215; 216; 217}.

Від початку «відлиги» розгорнулися зміни у суспільному житті кримських татар. Це пов'язано з активізацією національного руху, зумовленою десталінізацією та отриманням дозволу покидати спеціальні поселення у 1956 р., а також із заборонаю повернення до Криму.²¹⁸ Г. Бекірова вважала, що партійне керівництво не готове було визнати право на повернення до Криму кримських татар, обґрунтовуючи це постановою ЦК КПРС від 24 листопада 1956 р. про відновлення національних автономій калмицького, карачайвського, балкарського, чеченського та інгуського народів²¹⁹. Згідно з пунктом 6 цієї постанови, кримські татари фактично були позбавлені права сформувати автономію на території Кримського півострова, оскільки він є багатонаціональним, водночас їм надавали дозвіл на облаштування в Татарській РСР. Цей підхід засвідчив подвійні стандарти радянської національної політики, під час реалізації якої одні народи мали змогу повертатися на

²¹⁴ Николаенко Д. Формирование крымского мифа в СССР. URL: http://kirimtatar.com/index.php?option=com_content&task=view&id=127

²¹⁵ Pohl O. Deportation and fate of the Crimean Tatars. URL: https://www.academia.edu/5141504/The_Deportation_and_Fate_of_the_Crimean_Tatars

²¹⁶ Бекірова Г. Крым без татар. URL: http://kirimtatar.com/index.php?option=com_content&task=view&id=609&Itemid=380

²¹⁷ Бекірова Г. Страницы крымской истории: «там они умирали от голодной смерти». URL: <https://ru.krymr.com/a/27021122.html>

²¹⁸ Pohl O. Soviet ethnic cleansing of the Crimean Tatars. URL: https://www.academia.edu/15518662/Soviet_Ethnic_Cleansing_of_the_Crimean_Tatars

²¹⁹ Бекірова Г. Крымские татары 1941–1991 (Опыт политической истории). С. 153.

історичну батьківщину, а інші були позбавлені цього права²²⁰. На думку О. Пола, отримання дозволу на виїзд зі спецпоселень давало можливості кримським татарам перебувати у будь-якій частині СРСР. Однак, за фактом, повернення на територію Криму їм було заборонено, що також засвідчувало «дволикість» радянського права²²¹.

Проблема збереження ідентичності кримських татар у радянський період стала об'єктом дослідження І. Айдинган та А. Айдинган. Після депортацій були відсутні умови для навчання рідною мовою, оскільки радянська влада не розглядала їх як національність²²². Освіту вони здобували лише російською мовою, ігнорувалися будь-які мовно-культурні особливості кримських татар. Р. Хаялі стверджував, що депортація спричинила знищення початкової, середньої та вищої освіти кримських татар, національної видавничої справи, літератури, культури й мистецтва²²³. Було ліквідовано 640 початкових і 221 середніх навчальних закладів. Кримськотатарську мову було витіснено зі шкіл, клубів, лекторіїв, діловодства, радіо та телеінформації, політичного та наукового обігу, а також було ліквідовано кримськотатарський книжковий фонд²²⁴.

Аналізуючи кримськотатарський національний рух, дослідники намагалися виокремити його періодизацію. Ю. Зінченко вважав, що існувало два основні етапи розвитку: перший – 1956–1964 рр.; другий – 1964–1969 рр. На його думку, цей період припадає на становлення та найбільшу активність кримських татар у намаганні повернутися на історичну батьківщину²²⁵. Г. Бекірова

²²⁰ Крим в етнополітичному вимірі. С. 330–331.

²²¹ Pohl O. Soviet ethnic cleansing of the Crimean Tatars. URL: https://www.academia.edu/15518662/Soviet_Ethnic_Cleansing_of_the_Crimean_Tatars

²²² Aydingun I., Aydingun A. Crimean Tatars return home: identity and cultural revival. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2007. Vol. 33. No. 1. P. 123.

²²³ Хаялі Р. Кримськотатарський народ в умовах депортації. Автореф. ... дис. канд. іст. наук. Спец.: 07.00.01. – «Історія України». Запорізький державний університет. Запоріжжя, 2000. С. 9.

²²⁴ Белая книга НДКТ. Симферополь, 2011. С. 381.

²²⁵ Зінченко Ю. Кримськотатарська проблема: історія і сучасність. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/Book/Krym/22.pdf>

виокремлювала такі періоди: 1) 1956–1964 рр. – «відлига», зародження кримськотатарського руху; 2) 1964–1968 рр. – активізація кримськотатарського руху; 3) 1968–1970 рр. – початок співпраці з правозахисним рухом СРСР²²⁶. Якщо перший період характеризувався неорганізованим кримськотатарським рухом, то вже у 1960-х рр. він мав чіткіші форми організації та був значно ефективнішим. Утім, спільною рисою їхнього розвитку стали вимоги, ключовою з яких було вирішення питання повернення до Криму. У монографії «Крим в етнополітичному вимірі» зазначалося, що кримськотатарський рух, попри кризу активності, не припиняв діяти й активізувався вже у 1980-х рр. Варто погодитися з тезою, що упродовж 1970–1990 рр. відбувався третій етап розвитку руху, пов'язаний із тимчасовим спадом і його активізацією у другій половині 1980-х – початку 1990-х рр.²²⁷ Загалом дослідженню цієї проблеми присвятили свої праці Г. Бекірова²²⁸, Б. Петруньок²²⁹, Д. Хаваджи²³⁰, Р. Хаялі²³¹. Аналізуючи особливості їхньої діяльності, дослідники наголошують на проблемі неорганізованості на початкових етапах, що стало однією з причин зниження активності цих рухів у 1970-х рр. Науковці одностайні з думкою, що процес національного відродження і повернення на історичну батьківщину розпочинався з моменту формування організованих рухів, а з другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. – їхнім інституційним оформленням.

²²⁶ Бекірова Г. Крымскотатарское национальное движение в 50–60-х гг.: становление, первые победы и разочарования. URL: http://kirimtatar.com/index.php?option=com_content&task=view&id=77

²²⁷ Крим в етнополітичному вимірі. 2005. С. 352.

²²⁸ Бекірова Г. Крымские татары 1941–1991 (Опыт политической истории). С. 155–173.

²²⁹ Петруньок Б. Кримськотатарські громадські організації періоду репатріації в контексті міграційних процесів. Українознавчий альманах. Київ, 2014. Вип. 15. С. 35–39.

²³⁰ Хаваджи Д. Політико-правове регулювання національної депортації з Кримської АРСР та репатріації до Автономної Республіки Крим у складі України : автореф. ... дис. канд. юрид. наук. Спец.: 12.00.01. – «теорія та історія держави і права, історія політичних і правових вчень». Національний університет внутрішніх справ. Харків, 2005. 20 с.

²³¹ Хаялі Р. Кримськотатарський народ в умовах депортації. 14 с.

Вивчаючи характер та ідейні засади кримськотатарського національного руху в 1960–1980-х рр., Г. Юксель відмічає зміну методів досягнення власної політичної цілі. Якщо у 1950–1960-х рр. кримські татари намагалися за допомогою петицій і звернень до органів влади вирішити питання з репатріацією, то уже у 1970–1980-х рр. спостерігається радикалізація їхнього руху. Наслідком цього стали репресії проти активних діячів і правозахисників, зокрема Дж. Акімова, М. Джемілева, Ю. Османова, Р. Кадиева, А. Сейтмуратова, Р. Джемілева та ін.²³²

Кампанія петицій різного характеру розглядалася вітчизняними вченими як дипломатичний метод розв'язання національних проблем. Зарубіжні дослідники також дотримуються цієї точки зору, відмічаючи етапи розвитку петиційної кампанії кримських татар²³³. В. Котигоренко зазначає, що кульмінацією петиційної кампанії стало звернення за підписом 120 тис. кримських татар до XXIII з'їзду ЦК КПРС, у якому йшлося про необхідність перегляду національної політики²³⁴. Дослідники кримськотатарського походження зазначали, що ці засоби все-таки мали певний результат, оскільки радянське керівництво змушене було вирішувати ці питання на державному рівні. Тиск, створений під час петиційної кампанії, зумовив упровадження державою низки нормативно-правових актів, які мали врегулювати кримськотатарське питання. Водночас це мало зворотний бік, який лише поглиблював їхні проблеми. Так, поряд з Указом Президії

²³² Юксель Г. Кримськотатарська політична думка: історична ретроспектива. *Політична наука в Україні. 1991–2016: у 2 т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка.* / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2016. С. 321–322.

²³³ *Forgotten Minorities of Eastern Europe: The History and Today of selected groups in five countries.* URL: https://books.google.com.ua/books?id=EQtCPAo1XU8C&pg=PA8&lpg=PA8&dq=Forgotten+Minorities+of+Eastern+Europe:+The+History+and+Today+of+selected+groups+in+five+countries&source=bl&ots=rNePVxYnfb&sig=ACfU3U1u_eY6oPziy2lFnN-KNozUEpeaLw&hl=uk&sa=X&ved=2ahUKewi7jbyUhmAhWntYsKHSsUA3IQ6AEwCnoECAgQAQ#v=onepage&q=Forgotten%20Minorities%20of%20Eastern%20Europe%3A%20The%20History%20and%20Today%20of%20selected%20groups%20in%20five%20countries&f=false

²³⁴ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 239.

Верховної Ради СРСР «Про громадян татарської національності, що проживали в Криму» від 5 вересня 1967 р., який знімав звинувачення у колабораціонізмі, вийшла постанова, у якій пояснювалося, що громадяни татарської національності та їхні сім'ї мають право проживати на території СРСР відповідно до законодавства про працевлаштування та паспортний режим. Утім, як відмічає В. Котигоренко, на практиці керівництво Радянського Союзу намагалося регулювати переселення кримських татар, використовуючи прописку²³⁵. Г. Бекірова зазначає, що вихід цього указу не сприяв реабілітації та репатріації кримських татар. Цитуючи вислови Б. Умерова, П. Григоренка, вона називає цей документ звичайним обманом²³⁶. Дослідниця обґрунтовує це певними формальностями, через які кримським татарам не вдавалося закріпитися на півострові²³⁷. Після прийняття у 1978 р. спеціальної постанови Ради Міністрів СРСР щодо зміцнення паспортного режиму в Кримській області, місцевим органам МВС надавалося право виселяти кримських татар, які проживають на півострові без прописки²³⁸.

З іншого боку, петиційна кампанія сприяла формуванню співпраці з дисидентами та правозахисниками. На думку Г. Бекірової, початок співпраці з московськими дисидентами та правозахисниками став важливою подією для кримськотатарського руху²³⁹. Наприкінці 1960 – на початку 1970-х рр. вони організовували спільні зустрічі, конференції з іншими дисидентами, намагаючись відновити своє право на репатріацію. Проводилася й інтелектуальна діяльність, спрямована на доведення

²³⁵ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 239.

²³⁶ Бекірова Г. Крымские татары 1941–1991 (Опыт политической истории). С. 215.

²³⁷ Бекірова Г. Крымскотатарское национальное движение в 50–60-х гг.: становление, первые победы и разочарования. URL: http://kirimtatar.com/index.php?option=com_content&task=view&id=77.

²³⁸ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. С. 242.

²³⁹ Бекірова Г. Крымские татары 1941–1991 (Опыт политической истории). С. 225.

історичного права на проживання у Криму та збитків, яких зазнав народ через депортацію. Документальні свідчення цього вміщені у збірнику документів і матеріалів «Белая книга НДКТ»²⁴⁰.

У 1970-х рр. національний рух поступово почав згасати. Г. Бекірова пояснює це низкою чинників, а саме: невдалі спроби більшості кримських татар облаштуватися в Криму, жорсткі репресії проти активістів, успіхи радянської політики щодо «укорінення», сформована вдала стратегія правоохоронних органів у боротьбі з національним рухом²⁴¹. Спад активності кримськотатарського національного руху пов'язаний здебільшого з неефективністю засобів боротьби, внутрішньою кризою та зовнішнім впливом радянських спецслужб²⁴².

Росіяни справляли значний вплив на суспільно-політичне життя у Криму²⁴³. У свою чергу, український чинник у регіоні був слабким і не мав змоги активно розгорнути національний рух на півострові. Повернення кримських татар на історичну батьківщину створило певні проблеми, що лише поглиблювало етнополітичну кризу в Криму, про що йдеться у праці О. Бойко²⁴⁴.

Станом на 10 березня 1988 р. на півострові проживало 14 188 кримських татар. Враховуючи невирішеність питання щодо їхнього облаштування, розгорнулися акції протесту проти радянської влади. Г. Бекірова зазначає, що масові демонстрації кримських татар пройшли не лише в Криму, але й в інших регіонах СРСР, де вони проживали²⁴⁵. Треба відзначити, що кримськотатарський національний рух відразу ж намагався консолідуватися з іншими організаціями, наголошуючи на необхідності

²⁴⁰ Белая книга НДКТ. Симферополь, 2011. 512 с.

²⁴¹ Бекірова Г. Крымские татары 1941–1991 (Опыт политической истории). С. 266.

²⁴² Крим в етнополітичному вимірі. С. 362.

²⁴³ Крим в етнополітичному вимірі. 568 с.

²⁴⁴ Бойко О. Україна у 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку : монографія. Київ : ІПіЕнД, 2002. С. 123.

²⁴⁵ Бекірова Г. Крымские татары 1941–1991 (Опыт политической истории). С. 380.

розвитку національних культур²⁴⁶. С. Адамович, посилаючись на нормативно-правові документи того періоду, зазначає, що під тиском кримськотатарських опозиційних організацій радянське керівництво змушене було визнати їхнє право на повернення до Криму²⁴⁷. Натомість російський історик А. Мякшев наголосив, що активізація кримськотатарського національного руху зумовлювала перегляд питання статусу Криму²⁴⁸. Внаслідок цього було створено Державну комісію з проблем кримськотатарського народу, яка розгорнула роботу з формування та реалізації першочергових завдань з їхнього облаштування^{249; 250}, а також Союзну раду кримськотатарського народу як представницький орган²⁵¹. Ці рішення були вимушеними через значний тиск з боку кримськотатарських національних організацій²⁵². С. Адамович стверджує, що мітинги й демонстрації, організовані кримськими татарами упродовж 1987–1988 рр., стали приводом для політичного оформлення їхніх перших національних організацій, які й очолили загальний рух – Організація кримськотатарського руху (ОКНР) і Національний рух кримських татар (НРКТ)²⁵³. Г. Бекірова стверджувала, що цей період пов'язаний з інституалізацією

²⁴⁶ Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. Національна академія наук України, Інститут історії України НАН України; Галузевий державний архів Служби безпеки України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 135–137.

²⁴⁷ Адамович С. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. С. 357.

²⁴⁸ Мякшев А. Национальные элиты в позднем СССР (1985–1991 годы): от кризиса межэтнического доверия к развалу единого государства. *Иzv. Sarat. un-ta. Ser. Istorija. Mezhdunarodnye otnošenija*. 2017. Т. 17. Вып. 13. С. 324.

²⁴⁹ ЦК КПСС «О создании Союзного совета крымско-татарского народа». ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2770. Арк. 109–110.

²⁵⁰ ЦК Компартии Украины «О проводимой Советом Министров УССР работе по решению вопросов, связанных с организованным возвращением крымских татар в Крымскую область». ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2770. Арк. 112–114.

²⁵¹ Первоочередные меры по решению вопросов, связанных с возвращением крымских татар на постоянное жительство в Крымскую область Украинской ССР. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2770. Арк. 114–123.

²⁵² Крим в етнополітичному вимірі. 568 с.

²⁵³ Адамович С. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України. С. 357.

кримськотатарського національного руху, який активізувався в умовах «перебудови»²⁵⁴. У свою чергу, В. Котигоренко відзначає, що виступи кримських татар у другій половині 1980-х рр. були найрезультативнішим національним рухом на території УРСР, перераховуючи основні їхні здобутки в умовах «перебудови». Зокрема, серед них відзначалося припинення судових переслідувань кримських татар, звільнення їхніх лідерів, а також офіційний дозвіл на репатріацію²⁵⁵. Розгортання національних кримськотатарських рухів, які підтримали й українські організації, змусило радянську владу йти на поступки. Так, у 1990 р. ЦК КПРС приймає рішення про створення Союзної ради кримськотатарського народу, яка мала б розв'язати питання розселення на Кримському півострові²⁵⁶. Як відзначалося у листі заступника Голови Ради Міністрів А. Статинова до ЦК КПУ, початок масштабного переселення та облаштування передбачався на 1991 р. і остаточно мав завершитися згідно з планами у 1996 р.²⁵⁷. Для реалізації цих процесів були сформовані першочергові завдання, призначені для облаштування кримських татар. Для цього упродовж 1990–1991 рр. передбачалося витратити з бюджетів РРФСР, УРСР, Узбецької РСР, Таджикицької РСР значні суми, відповідно, 15 млн, 20 млн, 25 млн, 10 млн крб²⁵⁸. Так, основною перемогою кримськотатарського національного руху стало визнання радянською владою їхнього права на розселення на території Кримського півострова, а також формування низки заходів для цього.

²⁵⁴ Бекирова Г. Крымские татары 1941–1991 (Опыт политической истории). С. 398–413.

²⁵⁵ Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси. С. 504.

²⁵⁶ ЦК КПСС «О создании Союзного совета крымско-татарского народа». Арк. 109–110.

²⁵⁷ Лист заступника Голови Ради Міністрів УРСР до ЦК КПУ «О проводимой Советом Министров УССР работе по решению вопросов, связанных с возвращением крымских татар в крымскую область. ЦДАГОУ. Ф.1 Оп. 32. Спр. 2770. Арк. 112–114.

²⁵⁸ Первоочерёдные меры по решению вопросов, связанных с возвращением крымских татар на постоянное жительство в Крымскую область. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2770. Арк. 115–123.

Отже, вивчаючи кримськотатарське питання у другій половині ХХ ст., дослідники відзначили їхню участь у боротьбі за право повернення на історичну батьківщину й збереження ідентичності. Особливе значення історики приділяли вивченню історичної пам'яті, проблемам депортації та репатріації. Втім, для розуміння сучасних етнополітичних тенденцій в Україні важливо розуміти закономірності розвитку національних рухів та їхні наслідки. Окремі науковці намагалися висвітлювати активізацію кримських татар в умовах розгортання дисидентства, відзначаючи, що, починаючи з 1970-х рр., їхня діяльність фактично призупинялася. Важливо детальніше розглянути період від початку 1970-х – кінець 1980-х рр., оскільки попри згасання активності їхня діяльність повністю не могла припинитися.

Кримськотатарський рух став однією з потужних сил, що вплинув на суверенізацію України наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. Утім їхня репатріація, на думку сучасних вітчизняних науковців, створювала певні проблеми, які справляли вплив на подальшу етнополітичну ситуацію в Україні. В умовах російсько-української війни актуалізується питання вивчення взаємодії кримськотатарського національного руху з проросійськими організаціями, інспірованими КДБ на початку 1990-х рр., українськими національними організаціями для визначення об'єктивної причини та передумови окупації Криму.

3.6. Інші національності

В умовах сучасного державотворення проблема вивчення історії національних меншин у політичному просторі України має вагоме значення для систематизації та аналізу наявного досвіду. Це дає змогу пояснити ключові закономірності в поведінці етнічних груп на території України. Сучасні дослідники, вивчаючи політичні процеси другої половини ХХ ст. та участь національних меншин у них, найбільшу увагу звертали проблемам кримських татар, євреїв, німців в умовах радянських реалій 1945–1991 рр. Утім, низка науковців приділяла увагу й питанням, пов'язаним з радянською національною політикою щодо інших етносів України,

зокрема білорусів, угорців, румунів, молдаван, ромів, гагаузів тощо. Щоправда, ці дослідження не були масовими, порівняно з науковими розвідками щодо росіян, кримських татар чи євреїв, але вони є важливими для розуміння основних тенденцій радянської національної політики та ролі етнічних груп у ній.

Участь білорусів у політичних процесах України не знайшло вагомого відображення у наукових працях дослідників. Це пояснюється їхньою асиміляцією і порівняно меншою активністю у суспільно-політичному житті. Втім, під час наукових пошуків з історії етнічної структури населення, її динаміки, політичної участі меншин, проблем самоідентифікації у контексті радянської політики русифікації розглядалися окремі проблеми білоруської спільноти на території України. Частково це питання розкривали І. Баликін, П. Колсто, В. Котигоренко, Л. Коцур, В. Скляр, С. Шевченко та ін. Звісно, цілісної праці, яка могла б охопити у повному обсязі проблему білорусів у Радянській Україні, поки що немає, однак частково можливо систематизувати наявні знання.

Як свідчать Всесоюзні переписи населення 1959–1989 рр., чисельність білоруської меншини на території УРСР зросла на 51,25 %. Втім, темпи зростання їхньої кількості знижувалися. В. Скляр відзначав, що попри це цей показник був вищим, порівняно з українцями, через міграційний чинник²⁵⁹. Станом на 1989 р. на території Радянської України проживало 440 045 білорусів, з них 110 454 у Донецькій і Луганській областях, у Криму – 50 054, Дніпропетровській області – 49 539, у Запорізькій – 18 359. У Поліському регіоні й на Волині кількість білорусів менша (Житомирська область – 8 364, Волинська – 5 184)²⁶⁰.

²⁵⁹ Скляр В. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: етномовні наслідки російщення. С. 231–232.

²⁶⁰ База даних населення України. Перепис 1989. Розподіл населення за національністю та рідною мовою. URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/varval.asp?ma=19A050501_021&ti=19A050501_021.%20%D0%A0%D0%BE%D0%B7%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D1%96%D0%BB%20%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B7%D0%B0%20%D0%BD%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8E%20%D1%82%D0%B0%20%D1%80%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%8E%20%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%8E%20%280,1%29&path=../Database/Census/05/01/&lang=1&multilang=uk

Характеризуючи розселення білорусів в Україні, дослідники відмічали два чинники: 1) спільний кордон між Білоруссю і Україною; 2) міграційні процеси, які зумовлювали зростання частки білорусів на території Донеччини, Луганщини і Північного Приазов'я. А. Дегтеренко, аналізуючи етнонаціональний аспект життєдіяльності територіальних громад Північного Приазов'я, відзначала строкатість етнічної структури регіону. У цьому регіоні є місця компактного розселення білорусів²⁶¹. Це пояснюється міграційними процесами, які відбувалися як у дорадянській, так і в радянській періоди. Ю. Ніколаєць стверджує, що частка мігрантів з Білоруської РСР на Донбас у 1948 р. становила 1,1 %. Він також зазначає, що постійний активний механічний рух спостерігався упродовж 1960–1990 рр.²⁶². Тобто саме ці процеси сприяли зростанню частки білорусів у південних і східних областях України.

Зниження темпів зростання білорусів відбувалося паралельно зі зростанням інтенсивності русифікації. П. Колсто пов'язує це з витісненням білоруської мови із постійного вжитку і заміною її на російську в Білоруській РСР, а в інших республіках – на іншу мову, свідченням чого стало зниження кількості книг білоруською мовою²⁶³. І. Балакін зазначає, що з погляду національного аспекту соціального розподілу радянського суспільства на території Донеччини і Луганщини білоруси посідали третє місце, поступившись лише українцям і росіянам²⁶⁴. С. Шевченко, досліджуючи русифікаційні процеси в освітніх закладах, доводив, що з 1960 р. розпочалася поглиблена русифікація у білоруських школах, що підтверджується збільшенням навантаження на вивчення російської мови²⁶⁵. Загалом станом на 1989 р. асиміляція білорусів у СРСР становила

²⁶¹ Дегтеренко А. Етнонаціональний аспект життєдіяльності територіальних громад Українського Північного Приазов'я. Маріуполь, 2008. 208 с.

²⁶² Донбас в етнополітичному вимірі. С. 89–91.

²⁶³ Kolstø P. National Minorities in the Non-Russian Successor States of the former Soviet Union. URL: https://www.academia.edu/12137487/National_Minorities_in_the_Non-Russian_Soviet_Successor_States_of_the_Former_Soviet_Union_RAND_report_DRU_565_FF_November_1993_45_pp.

²⁶⁴ Балакін І. Національна політика органів радянської влади в Донбасі. С. 11.

²⁶⁵ Шевченко С. Школи національних меншин – одна з форм диференціації навчального процесу в УРСР. URL: http://lib.iitta.gov.ua/709173/1/posibnyk_13_07_2017_last-254-318.pdf

18,88 %, з яких 96,3 % русифікувалися, про що зазначав С. Чешко²⁶⁶. Ю. Ніколаєць, на основі дослідження всесоюзних переписів населення встановив, що кількість білорусів у Луганській області, що вважали рідною мовою російську, становила 69,9 %. Аналогічна ситуація була і в Донецькій області²⁶⁷.

У суспільно політичних процесах УРСР у роки «перебудови» білоруси відігравали важливу роль. Л. Коцур відзначала, що вони стали активними членами Народного руху України. Щоправда, як зазначає дослідниця, вивчивши архівні матеріали, досить багато білорусів лишалося у лавах КПУ (станом на 1 січня 1989 р. нараховувалося 38 092 білорусів). Свою політичну і громадську активність на території Української РСР вони виявляли не лише участю у різних рухах, але й під час виборів у 1990 р.²⁶⁸.

Угорська меншина є однією з найбільших в Україні. Вони сконцентровані у Закарпатській області. Зважаючи на історичні особливості розвитку угорців Закарпаття, а також національну політику радянської влади у повоєнний період, вони відігравали значну роль у політичних процесах регіону. Цілісної праці, присвяченої угорцям Закарпаття, немає, однак існують дослідження, які вивчали соціально-політичне становище угорців у контексті регіональної історії. Частково висвітлювалися проблеми угорського населення Закарпаття у контексті сталінських репресій. Це аспекти знайшли своє відображення у працях А. Варді²⁶⁹, В. Гласнер²⁷⁰, С. Гордійчук²⁷¹, Й. Молнар, І. Молнар²⁷²,

²⁶⁶ Чешко С. Распад СССР: этнополитический анализ. С. 171–176.

²⁶⁷ Донбас в етнополітичному вимірі. С. 90.

²⁶⁸ Коцур Л. Національні меншини України в етнополітичних процесах наприкінці 1980-х – у 1990-х рр. 423 с.

²⁶⁹ Vardy A. Forgotten Victims of World War II: Hungarian Women in Soviet Forced Labor Camps. URL: <https://www.unive.it/media/allegato/dep/n7/Ricerche/Vardy.pdf>

²⁷⁰ Гласнер В. Невідома трагедія Закарпаття. Історія депортації. URL: <https://uainfo.org/blognews/1463469947-nevidoma-tragediya-zakarpattya-istoriya-deportatsiyi-.html>

²⁷¹ Гордійчук С. Трудові депортації як важливий засіб радянської Закарпатської України (1944–1946 рр.). *Русин*. 2015. №1 (39). С. 207.

²⁷² Molnár J., Molnár I. Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében. URL: https://konyvbirodalom.at.ua/term_tud/Molnar_Jozsef_-_Karpatalja_nepessege.pdf

О. Пагіря²⁷³, Т. Старк²⁷⁴. Загалом, дослідники пояснювали, що угорці ставали жертвою радянської політики боротьби з «фашизмом» і їхніми пособниками, а тому, як і німці, досить сильно постраждали. Дослідження угорців здійснювалося у контексті висвітлення масових репресій з боку радянської влади. В. Гласнер стверджував, що Й. Сталін у 1952–1953 рр. передбачав виселити корінне населення Закарпаття. На думку дослідника, причинами цього могли стати як провал програм колективізації, так і зміна етнічної карти Закарпаття для пришвидшення її радянізації та русифікації. А. Варді відзначав, що в умовах завершальної фази Другої світової війни досить часто угорці ставали жертвами обставин через указ вищого командування щодо потреби депортації німецького населення віком 17–45 років та, зокрема, жіночого – 18–30 років. Все це зумовлювало відмову угорців від власної ідентичності

Більш комплексно проблему угорців у Радянській Україні розкрито у колективних монографіях «Закарпаття в етнополітичному вимірі»²⁷⁵ й «Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура»²⁷⁶. У першій праці розкривалося місце угорців серед етнічного різноманіття регіону, а також їхнє становище в умовах радянського панування. Друга праця, написана спільно українськими і угорськими дослідниками, розкривала розвиток Закарпаття упродовж 90 років. Водночас у цьому контексті було висвітлено проблеми угорського етносу в умовах панування радянської влади. Обидві праці є комплексним дослідженням історичних, політичних, етнокультурних особливостей Закарпаття і місця угорців у ньому.

Окремим аспектом наукових досліджень угорців України є праці, присвячені революції в Угорщині 1956 р., яка стала, за

²⁷³ Пагіря О. Радянські репресії проти угорців Закарпаття у 1944–1945 рр. URL: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=733>

²⁷⁴ Stark T. Genocide or Genocidal Massacre?: The Case of Hungarian Prisoners in Soviet Custody. URL: <http://www.paulbogdanor.com/left/hungarianprisoners.pdf>

²⁷⁵ Закарпаття в етнополітичному вимірі. 682 с.

²⁷⁶ Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / за ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; [редколег. Ю. Остапеч, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черницко; Відп. за випуск М. Токар]. Ужгород : Вид. «Ліра», 2010. 720 с.

висловом Дж. Гренвіла, «першим доміно», яке запустило крах СРСР²⁷⁷. Аналогічну точку зору висловлювали й вітчизняні науковці О. Бажан²⁷⁸, А. Стикалін²⁷⁹, вважаючи події в Угорщині початком розпаду Радянського Союзу. Разом з тим, вони відзначали участь угорців України, зокрема студентської молоді та інтелігенції, у підтримці подій в Угорщині, а також реакцію з боку радянської влади. Це питання також вивчали С. Гордійчук²⁸⁰, Л. Капітан²⁸¹, О. Пагіря²⁸², І. Тот²⁸³ та ін. У радянському науковому й політичному колах сформовано дискурс, який засуджував ці процеси, наголошуючи на «антинародності» виступів.

Певну аналогію варто провести, аналізуючи дискурс проблеми словацького і чеського етносу Закарпаття у 1960-х рр. В умовах придушення заворушень у Празі відбувалася активізація національних рухів Закарпаття. С. Гордійчук зазначав, що ці процеси зумовлювали посилення репресивних заходів, з одного боку, а з іншого – сформували протестний настрій серед жителів регіону та країни в цілому²⁸⁴. Активізація національних рухів і національно-культурний розвиток розглядалися радянською владою як загроза системі. На думку В. Котигоренка, застосовуючи методи

²⁷⁷ Granville J. The first domino. International decision making during the Hungarian crisis of 1956. URL: http://www.academia.edu/23951275/The_First_Domino_International_Decision_Making_During_the_Hungarian_Revolution_of_1956

²⁷⁸ Бажан О. Політичні репресії в Україні під час Угорської революції 1956 р. URL: <http://history.org.ua/JournALL/histname/34/17.pdf>

²⁷⁹ Stykalin A. The '56 Hungarian revolution and Soviet opinion. New sources. *The Institute for the History of the 1956 Hungarian Revolution*. Budapest, 2006. P. 18.

²⁸⁰ Гордійчук С. Політичні репресії на Закарпатті у 1944–1991 рр.: дис. ... канд. іст. наук за спец.: 07.00.01. – Історія України. Ужгород: ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2015. 233 с.

²⁸¹ Капітан Л. Події 1956 р. в Угорщині: відлуння у радянському Закарпатті. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. Черкаси, 2014. № 9 (302). С. 126–131.

²⁸² Пагіря О. Депортація угорців до СРСР під час угорської кризи 1956 року. URL: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=503>

²⁸³ Toth I. Fifty-six in Subcarpathia. Influence, consequence and lessons. *The 1956 Hungarian Revolution and the Soviet Bloc Countries: Reactions and Repercussions An international conference, Budapest 22–23 September*. Budapest, 2006. P. 140.

²⁸⁴ Гордійчук С. Політичні репресії на Закарпатті. С. 162–164.

пропаганди та репресій, відбувалася боротьба проти інакомислення, що також зумовлювало наступ проти національного відродження етнічних груп УРСР. Як наслідок, здійснювалися обмеження прав за національною ознакою. Привілейованими лишалися тільки росіяни²⁸⁵.

Звісно, революційні події 1956 р. справляли вагомий вплив на населення Закарпаття, а також на формування угорського дисидентського й національного руху. І. Пенцкофер, аналізуючи розвиток угорської літератури в регіоні, зазначав, що після виходу статті В. Ковача та А. Бенедєка «Угорська література в Карпатській Україні» у 1970 р. відбувалися зміни у пізнанні культурного життя Закарпаття та переосмислення традиції самоідентифікації. Загалом у середовищі інтелігенції розвиток національної культури сприймався як альтернатива комуністичній ідеології, а розчарування внутрішньою соціальною політикою правлячої верхівки СРСР зумовило появу нових діячів, одержимих національними ідеями²⁸⁶. Важливим аспектом для угорських дисидентів Закарпаття стала їхня підтримка правозахисних ідей, а згодом і процесів демократизації суспільства. К. Левчук зазначав, що угорці в роки «перебудови» намагалися змінити адміністративно-територіальний устрій. У другій половині 1980-х рр. сформувалася низка товариств, які використовували мовно-культурні проблеми для створення Угорського автономного округу на основі Берегівського району. Створене у лютому 1989 р. Товариство угорської культури Закарпаття акцентувало на цьому увагу, аргументуючи це тим, що на цій території проживало близько 73 % угорців²⁸⁷.

Чільне місце в етнополітичному розвитку країни посідає грецька меншина, а отже, вивчення її мовно-культурних, побутових особливостей в історичній ретроспективі є досить актуальним. Упродовж 1945–1991 рр. греки південних та східних областей УРСР піддавалися значному асиміляційному впливу.

²⁸⁵ Закарпаття в етнополітичному вимірі. С. 411–412.

²⁸⁶ Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура. С. 298.

²⁸⁷ Левчук К. Громадські організації України: створення та діяльність (1985–1996 рр.). С. 113.

І. Винниченко було здійснено етнодемографічну характеристику греків України, у якій зазначалося зростання їхньої питомої ваги на Півдні України та Криму²⁸⁸. Серед грецької спільноти спостерігався високий рівень освіченості та національної самосвідомості, але лише до 1960-х рр. зберігалася ця тенденція²⁸⁹.

Аналізуючи дані всесоюзних переписів населення, кількість греків в УРСР у другій половині ХХ ст. знижувалася, що пояснюється особливостями радянської національної політики. На думку В. Скляра, зниження чисельності й питомої ваги цієї етнічної групи зумовлювалося цілеспрямованою русифікацією, а також масовою міграцією їх на батьківщину²⁹⁰. З іншого боку, репресії та депортації греків Криму, перейменування населених пунктів з автентичною грецькою назвою стало причиною асиміляції грецької спільноти.

Характеризуючи історіографію греків Приазов'я, І. Пономарьова відзначила важливий внесок польових досліджень радянськими етнографами²⁹¹. Вони привернули увагу до етнолінгвістичних особливостей грецької говірки у регіоні. Зважаючи на те, що урумська і румейська мови до кінця 1980-х – початку 1990-х рр. не викладалися у школах, інтенсивність русифікації греків зростала. Радянські й сучасні науковці зазначали, що обидві мови використовували греки у побуті. Вивченням їх у другій половині 1940-х – початку 1990-х рр. переймалися А. Білецький, О. Гаркавець, К. Журавльова, В. Наулко, Т. Чернишова та ін. Є. Чернухін, аналізуючи перші праці й матеріали, оприлюднені радянськими етнографами, відзначив їхнє вагоме значення для відродження грецької культури. На думку дослідника, за сприяння А. Білецького грецькі автори, використовуючи легальні методи,

²⁸⁸ Винниченко І. Греки України: етнодемографічна характеристика. Україна – Греція: *Історія та сучасність*. Київ, 1993. С. 34–36.

²⁸⁹ Донбас в етнополітичному вимірі. С. 89.

²⁹⁰ Скляр В. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: етномовні наслідки російщення. С. 234.

²⁹¹ Пономарьова І. Греки Приазов'я: Етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури : автореф. дис. ... д.і.н. за спец.: 07.00.05. – Етнологія. Київ, 2007. 25 с.

намагалися посісти своє місце серед літераторів СРСР. У зв'язку з цим здійснювалися переклади збірки поезій «Ленін живе», «Кобзаря» Т. Шевченка, літопису «Слово о полку Ігоревім»²⁹². Ю. Кутна та Ю. Потіпак наголосили, що дослідження А. Білецького і Т. Чернишової сформувало підґрунтя для відродження грецької літератури. На думку вчених, в умовах домінування російської та української мови особливої популярності грецька література не набувала²⁹³.

Науковці сучасності припускають, що грецька спільнота була цілком лояльною до курсу русифікації, намагаючись зберегти рештки архаїчної матеріальної та духовної культури, не маючи можливостей для національно-культурного розвитку²⁹⁴. Порівняно нечисленні маріупольські греки, уникнувши масових депортацій, зберегли власну мовно-культурну ідентичність через проживання в умовах культурної ізоляції. Втім, в умовах «застою», вони потерпали від русифікації. На думку Л. Якубової, грецька меншина мала характерні риси етнічності як такої в радянському Сході УРСР. Як наслідок, дослідниця відзначила, що станом на 1979 р. частка греків, які визнавали російську мову як рідну, становила 91 %.²⁹⁵ І. Пономарьова, досліджуючи етномовні процеси грецької меншини, зазначила, що кількість греків, які вважали мову своєї національності у 1926 р. рідною, становила 80 %. Для порівняння вона навела дані Всесоюзного перепису населення 1979 р. і 1989 р., які засвідчили суттєву асиміляцію греків (8,4 % і 18,5 %, відповідно)²⁹⁶. Дослідниця стверджувала, що

²⁹² Чернухін Є. Мовне питання греків українського Надазов'я: об'єктивні, суб'єктивні та інші соціокультурні чинники. URL: <https://oriental-world.org.ua/sites/default/files/Archive/2018/4/9.pdf>

²⁹³ Кутна Ю., Потіпак Ю. Ідіом приазовських греків-румєїв: визначення статусу та проблеми дослідження. *Вісник Донецького національного університету. Серія Б: Гуманітарні науки*. Донецьк, 2014. Вип. 1–2. С. 154.

²⁹⁴ Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (Аналітична доповідь). С. 211.

²⁹⁵ Якубова Л. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. С. 71.

²⁹⁶ Пономарьова І. Етномовна ситуація серед греків українського Приазов'я. URL: <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2002/13/articles/13.pdf>

в умовах тоталітарного режиму, де права меншин ігнорувалися, урумська і румейська мови були приречені на загибель. З кожним поколінням греків, починаючи від 1920–1930-х рр. все менше вживаються ці мови, а покоління 1970–1980-х рр. розуміють лише окремі вислови.²⁹⁷

Одним з аспектів асиміляції греків стали міжетнічні шлюби, внаслідок яких діти репрезентовані були не як грецький етнос. Лише село залишалось джерелом збереження традиційної національної культури. Це відображено у працях Ю. Ніколайця²⁹⁸, Г. Панчук²⁹⁹, І. Пономарьової³⁰⁰ та ін. Головними чинниками скорочення чисельності греків: переїзд до міст, де швидкими темпами відбувалася асиміляція, еміграція до Греції, негативні наслідки репресій 1937 р. і Другої світової війни.

Аналізуючи етнонаціональний процес в аспекті життєдіяльності територіальних громад Приазов'я, А. Дегтеренко звернула увагу на відновлення культурних традицій грецької спільноти наприкінці 1980-х рр.³⁰¹. Зважаючи на демократизацію у другій половині 1980-х рр., відбувалося становлення грецьких громад, що позитивно позначилося на відновленні мовно-культурної самобутності греків. С. Пахоменко зазначає, що саме в Одесі створено першу грецьку національну організацію, яка поклала початок культурного ренесансу цього етносу. Уже згодом населені пункти Північного Приазов'я, де компактно проживали греки, сформували ряд інших організацій, які опікувалися не лише культурним відродженням, але й політичними питаннями. Дослідник встановив, що процес об'єднання грецьких організацій, як структурованих, так і не оформлених у товариства, очолила грецька

²⁹⁷ Пономарьова І. Греки Приазов'я: Етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури. С. 20.

²⁹⁸ Донбас в етнополітичному вимірі. С. 89–90.

²⁹⁹ Панчук Г. Зміни у складі населення Донецької області (1959–1989 рр.): автореф. ... дис. канд. іст. наук. за спец.: 07.00.01 – Історія України. Донецьк, 2000. С. 8.

³⁰⁰ Пономарьова І. Греки Приазов'я: Етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури. С. 11.

³⁰¹ Дегтеренко А. Етнонаціональний аспект життєдіяльності територіальних громад Українського Північного Приазов'я. С. 129–136.

громада Донецька³⁰². Л. Ковач наголосила на активній участі греків у суспільно-політичному житті регіону. Вона висвітлила діяльність Республіканського товариства греків України, яке фактично об'єднало низку громадських інституцій греків різних міст (Одеси, Донецька, Маріуполя, Києва і низки населених пунктів Донецької області)³⁰³. Процеси національного відродження греків у Криму відрізнялися від загальноукраїнських тенденцій, що пояснювалося поверненням депортованих греків і їхнім облаштуванням на півострові. Це питання детально розкрито у монографії «Крим в етнополітичному вимірі»³⁰⁴.

В умовах «перебудови» греки особливу увагу звернули на освітній і мовний процеси. Зважаючи на високий рівень асиміляції, низка грецьких діячів вимагала від радянського керівництва відновлення навчання грецькою мовою. Є. Чернухін зауважив, що вони активно атакували Міністерство освіти УРСР з метою утвердження новогрецької мови як однієї з мов УРСР, а також вимагали дозволити її викладання у школі й забезпечити необхідними підручниками. Внаслідок активної діяльності грецьких товариств наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. були створені можливості для вивчення урумської та румейської мов³⁰⁵. О. Рибальченко відзначав, що у цей період розпочалося відродження мови, культури і літератури греків Приазов'я³⁰⁶.

Вітчизняні дослідники зазначають, що відновлення навчання новогрецькою мовою наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. зумовило нову хвилю еміграції до Греції. Тобто мова стала

³⁰² Пахоменко С. Організаційне становлення грецьких громад України у др. пол. 80 – поч. 90-х рр. XX ст. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Parkhomenko_S/Orhanizatsiine_stanovlennia_hretskykh_hromad_Ukrainy_u_dr_pol_80_poch_90_kh_gr_KhKh_st.pdf

³⁰³ Ковач Л. Етнічні спільноти Донбасу в суспільно-політичному просторі регіону. С. 35–36.

³⁰⁴ Крим в етнополітичному вимірі. 568 с.

³⁰⁵ Чернухін Є. Мовне питання греків українського Надазов'я: об'єктивні, суб'єктивні та інші соціокультурні чинники. URL: <https://oriental-world.org.ua/sites/default/files/Archive/2018/4/9.pdf>

³⁰⁶ Рибальченко О. Кримські греки Донеччини. Від Константинополя до Урзуфа. URL: <https://m.tyzhden.ua/publication/137889>

засобом для виїзду з країни й швидкої адаптації до історичної батьківщини. І. Пономарьова впевнена, що основною рушійною силою міграції став економічний чинник, а вивчення мови лише полегшувало цей процес³⁰⁷.

Окрему увагу суспільствознавці приділяли вивченню молдавської спільноти. Л. Полякова зазначила, що найбільша частка молдован проживала в Одеській та Чернівецькій областях і була одним із найменш урбанізованих етносів на території України. Дослідниця стверджувала, що в умовах русифікації молдованам України все-таки вдалося зберегти традиційні форми етнодемографічної поведінки³⁰⁸. І. Міронова наголосила, що молдовани також піддалися дискримінації з боку радянської влади, про що свідчить скорочення кількості шкіл з молдовською мовою викладання³⁰⁹. Молдовський учений І. Кашу написав ґрунтовне дослідження щодо молдован у радянський період, у якому розкрив особливості їхньої русифікації³¹⁰. Російський дослідник С. Чешко зазначав, що мовної асиміляції (русифікації та українізації) в СРСР станом на 1989 р. зазнали 5,9 % молдован. Найбільша частка припала саме на русифікацію (84,7 % асимільованих)³¹¹. Розкриваючи це питання, він намагався довести, що мовна асиміляція всіх етнічних груп реалізовувалася не лише через русифікацію, але й через українізацію, наводячи статистичні дані, які це підтверджують. Частка зрусифікованих молдован є набагато вищою, ніж українізованих, що лише засвідчує загальні тенденції радянської національної та мовної політики.

На території Бессарабії упродовж 1945–1991 рр. відбувалися масові політичні репресії проти жителів регіону. І. Кашу,

³⁰⁷ Пономарьова І. Греки Приазов'я: Етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури. 25 с.

³⁰⁸ Полякова Л. Зміни в етнонаціональному складі населення Півдня України в 60–80-ті роки ХХ ст. URL: <http://web.znu.edu.ua/pu/articles/79.pdf>

³⁰⁹ Міронова І. Національне питання в УРСР (1920-ті – 1980-ті рр.): проблеми та шляхи вирішення. С. 63–69.

³¹⁰ Cașu I. Politica Națională în Moldova Sovietică 1944–1989. URL: https://www.academia.edu/377397/FULL_TEXT_Politica_na%C5%A3ional%C4%83_%C3%AEn_Moldova_Sovietic%C4%83_1944-1989_Nationalities_Policy_in_Soviet_Moldavia_1944-1989_

³¹¹ Чешко С. Распад СССР: этнополитический анализ. С. 176.

досліджуючи репресивну політику радянської влади в Молдові, зазначив, що місцева влада керувалася саме кримінальним законодавством УРСР. Учений розкрив особливості й причини арешту молдованської інтелігенції, які, хоч і народилися на території Радянської України, все-таки ідентифікували себе як молдовани. Більшість з них були звинувачені в поширенні націоналістичних ідей на території Бессарабії³¹². На думку Ч. Кінга, депортація, колективізація, русифікація й радянізація Бессарабії та Буковини зумовлювали формування радянською владою нової ідентичності молдован³¹³. Враховуючи це, цілком очевидно, що національна політика радянської влади на території Бессарабії сформувала підґрунтя для конфлікту в Придністров'ї.

У Чернівецькій та Закарпатській областях спостерігається значна концентрація румун. За даними радянських переписів населення 1970 р. та 1989 р. на території УРСР їх проживало 112,1 тис. та 134 тис., відповідно. Найбільша частка румунської меншини припадала на Чернівецьку область³¹⁴. Після Другої світової війни на території Буковини розгорнулася радянська асиміляційна політика. І. Герасим відмічав скорочення румунських та молдовських шкіл Буковини й зростання російських³¹⁵. В одній зі своїх статей він доводив, що радянська влада після 1945 р. проводила русифікацію на Буковині з обмеженнями використання румунської мови та процес «молдаванізації», що знижувало частку румунів в УРСР³¹⁶. Дослідник відзначав масові репресії за

³¹² Cașu I. Political repressions in Moldavian SSR after 1956: towards a typology based on KGB files. URL: http://www.academia.edu/4921186/FULL_TEXT_Political_Repressions_in_the_Moldavian_Soviet_Socialist_Republic_after_1956_Towards_a_Typology_Based_on_KGB_files

³¹³ King Ch. The Moldovans: Romania, Russia and the Politics of Culture. URL: https://www.academia.edu/7225816/Charles_King_Moldova_Russia_Romania_and_the_politics_of_culture

³¹⁴ Овчаренко П. Румуни в Україні. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 360.

³¹⁵ Gherasim G. Români din Ucraina. URL: http://gabrielgherasim.com/uploads/1/1/7/0/117084179/romanii_din_bucovina_pdf.pdf

³¹⁶ Gherasim G. Romanii bucovineni sub cizma straina. URL: <https://web.archive.org/web/20070218005215/http://www.ziua.net/display.php?id=182813&data=2005-08-16>

етнічною та релігійною ознакою, зокрема румунів, у роки сталінізму. Ці процеси супроводжувалися не лише арештами, але й депортаціями їх з Чернівецької області до Сибіру. Г. Герасим стверджував, що радянське керівництво штучно поділяло румунів і молдован за етнолінгвістичними ознаками, готуючись до першого Всесоюзного перепису населення³¹⁷. Водночас, попри репресії тоталітарного режиму та політику русифікації у 60–80-х рр. XX ст. румунам Радянської України вдалося зберегти власну ідентичність, а також, як засвідчили результати переписів, їхня кількість зростала у межах Чернівецької та Закарпатської областей.

В умовах «перебудови» румуни активізувалися, особливо на тлі подій в Румунії. Ключовими вимогами стало створення румуномовних газет та журналів у Чернівецькій області, зокрема, в Герцаївському районі, вільний розвиток румунської мови й культури, відкриття шкіл тощо. Враховуючи це, радянська влада погодилася на видавництво книг, газет, журналів румунською та молдовською мовами, створення шкіл з відповідною мовою викладання, а також підготовку відповідних кадрів³¹⁸. О. Фізеші стверджувала, що практично всі школярі румунського походження Закарпаття навчалися у школах з румунською мовою навчання³¹⁹. Фактично це давало змогу їм зберігати мовно-культурні особливості в умовах русифікаційної політики радянської влади.

³¹⁷ Gherasim G. Româniî din Ucraina. URL: http://gabrielgherasim.com/uploads/1/1/7/0/117084179/romanii_din_bucovina_pdf.pdf

³¹⁸ О некоторых аспектах работы с румынским населением Черновицкой области. ЦДАГОУ. Ф.1. Оп. 32. Спр. 2770. Арк. 42–49.

³¹⁹ Фізеші О. Початкова освіта Закарпаття у 50–80-их роках XX століття. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. Ужгород, 2017. Вип. 1 (40). С. 308.

ВИСНОВКИ

Результати нашого дослідження засвідчили значний інтерес до вивчення місця національних меншин у політичному просторі України. Окремі її напрями розробляли вітчизняні й зарубіжні дослідники, які збагатили наукові знання етнополітичного виміру повоєнної історії України. Їхній аналіз дав змогу виокремити основні проблеми, процеси і явища, які потребують більш детального висвітлення.

1. У роботі систематизовано наявні наукові знання і джерела, присвячені національним меншинам у політичному просторі України 1945–1991 рр. На основі комплексного аналізу наявних фахових напрацювань виокремлено проблемно-змістовні блоки дослідження цього питання, в яких розкрита радянська національна політика, мовно-культурна асиміляція етнічних груп, розвиток суспільно-політичних рухів та їхня активізація в умовах «перебудови», поселенська структура, регіональний вимір етнополітичної ситуації, становище окремих етнічних груп в умовах радянського панування. Тематика проаналізованих праць пов'язана з різними аспектами життєдіяльності етнічних спільнот, зокрема їхнім суспільно-політичним, правовим, соціокультурним становищем.

Перші праці, у яких розглядалося це питання, сформовані у період «застою», а їхні автори, аналізуючи науковий доробок попередників, намагалися не лише поширювати основні положення радянської національної політики, але й обґрунтувати принципи подальшої інтеграції (або асиміляції) різних етнічних груп СРСР в одну спільність «радянський народ». Цінність досліджень радянських авторів полягає у: 1) зібранні й аналізі значного масиву матеріалів; 2) критичний аналіз цих праць дозволив формування подальших напрямків наукового дослідження.

З відновленням незалежності України у 1991 р. відбулися зміни підходів до розвитку наукових досліджень у гуманітарній сфері. Криза національного питання в радянський період активізувала пошук оптимальних державних рішень удосконалення етнонаціональної політики. Це спонукало вітчизняних науковців переосмислити й оцінити здобутки радянських учених. Насамперед відбулася критика радянської науки, яка обґрунтовувалася її заангажованістю, підпорядкованістю політичним

інститутам радянського суспільства і повною залежністю від основних тенденцій радянської політики.

Детальний аналіз етнонаціональної державної політики в історичній ретроспективі здійснили учені Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Інституту історії НАН України, викладачі Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Університету імені Григорія Сковороди у Переяславі, Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. У їхніх працях окреслено не лише основні проблеми етнополітики, але й оптимальні шляхи їх розв'язання. Основою для досліджень такого характеру стало вивчення минулого досвіду, комплексний аналіз попередніх наукових праць, їхня деталізація, критичне осмислення.

Науковці Заходу ще в 1970–1980 рр. сформували подібне до сучасного вітчизняного бачення національної політики у Радянському Союзі. Це питання порушувалося на тлі ідеологічного протистояння із СРСР. При цьому вони значно більше звертали увагу на етнонаціональні процеси в СРСР, намагаючись з'ясувати їх вплив на ситуацію в країнах Центрально-Східної Європи. Їхня мета – прогнозування можливих трансформацій в етнополітичному просторі цього регіону. Праці такого спрямування містять вагомий фактичний матеріал, і згодом стали підґрунтям для розвитку студіювань національної проблеми у Радянському Союзі.

У науковому дискурсі російських дослідників переважає заперечення політики тотальної русифікації, натомість проводиться думка про асиміляційні впливи з боку «титовських» націй союзних республік, української зокрема. Здебільшого російські вчені наголошують на окремих проблемах радянської національної політики, однак ігнорують характеристики умисних дій радянсько-комуністичної влади, а інколи навіть виправдовують їх.

Основа джерельної бази становлять узагальнюючі праці, монографії, наукові статті, матеріали конференцій. Вони містять вагомий фактичний матеріал і важливі результати минулих і сучасних досліджень. У комплексі із документальними свідченнями здійснено переосмислення радянської національної політики.

2. Упродовж 1945–1991 рр. змінювалися окремі підходи радянської влади до вирішення національного питання. Однак усі

вони залишалися в межах незмінного політичного імперативу: формування «нової історичної спільності – радянського народу», розмивання самотності та російськомовної акультурації етнічно відмінних складників загалом населення країни. Відповідно до цієї «генеральної лінії» радянської національної політики з офіційного дискурсу, зокрема правового, було вилучено сам термін «національні меншини». Радянська наука незмінно пропагувала пріоритети розвитку суспільства на основі інтернаціоналізму, важливим соціально-інтегративним інструментом якого мала слугувати російська мова, як мова міжнаціонального спілкування. Процеси демократизації суспільства в часи так званої «перебудови» лише оголили кризові явища в етнонаціональних відносинах СРСР загалом і в УРСР зокрема, про що йдеться у працях сучасних дослідників. Тому у фокус наукових зацікавлень учених потрапили впливи радянської національної політики на зміни в мовно-культурній ідентичності національних меншин. У цьому контексті особливо цінними є праці зарубіжних науковців.

3. Необхідність відновлення історичної пам'яті й справедливості актуалізувала низку досліджень історії національних меншин України. Встановлено, що вітчизняні та зарубіжні науковці найбільшу увагу приділяли вивченню становища і статусу росіян, поляків, євреїв, німців, кримських татар у Радянській Україні.

Вивчення статусу росіян на території України зумовлене певними чинниками, зокрема: 1) росіяни є найбільшою нацменшиною України; 2) росіяни позиціонували себе як частина титульної нації України; 3) російське/радянське панування спричинило масову русифікацію, розмивання самотності, що сприяло зростанню кількісних показників населення, які ідентифікували себе як росіяни. Розкриваючи чинники міграції росіян в УРСР, їхню участь у політичному, культурному, економічному житті, українські науковці погоджуються, що вони мали привілейований статус, порівняно з іншими національностями. Інший аспект, на який звертали увагу вітчизняні вчені, – активізація росіян в умовах «перебудови». Однозначної оцінки ставлення росіян до процесів суверенізації України не існує: частина підтримувала, вважаючи за необхідне створювати товариства відродження російської куль-

тури й літератури, а інші були категорично проти, увійшовши згодом до складу «інтеррухів». Ці аспекти стали предметом дискусій серед кола вітчизняних науковців, які намагаються з'ясувати роль перших російських товариств, рухів й організацій. Надалі вони потребують детальнішого вивчення.

Єврейське питання у радянський період є одним з найдослідженіших тем сучасності. Перші праці написані ще в 1970–1980 рр., однак вони відповідали партійним завданням та висвітлювали євреїв з позиції боротьби проти «сіонізму». Перші спроби об'єктивно розкрити становище єврейського населення здійснені наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. Більш сучасні дослідження присвячені як загальній історії етносу в Радянській Україні, так і окремим проблемам, зокрема: створення Єврейської автономної області, міграції, розгортання єврейського руху в 1960–1980 рр., представництва у керівних органах та партійних структурах тощо. Дискусійним лишається питання щодо ймовірності масових депортацій євреїв у роки пізнього «сталінізму». Про це йдеться у працях вітчизняних (В. Кононенко, М. Міцель, К. Каштанов та ін.) і зарубіжних (Ф. Лазін, Д. Шалін, Д. Шіплер, Ш. Еммонс та ін.) учених. Окремим напрямом дослідження, який потребує детального вивчення, є взаємини між українським та єврейськими рухами в означений період.

Студіювання українсько-польських взаємовідносин після Другої світової війни з наукової площини переходять нині здебільшого у політичну, що утруднює вироблення неупередженого погляду на ці стосунки. У їх вивченні важливо звертати увагу на аспекти, що сприятимуть укріпленню добросусідства двох держав і народів. Зокрема, це торкається українсько-польської співпраці у протиборстві з тоталітарними режимами, а також участі поляків у суверенізації України.

Становище німців Радянської України у повоєнні роки стало окремим предметом досліджень. Українські й зарубіжні дослідники етнотомографічних та етнополітичних процесів у середовищі німецької національної меншини здебільшого мали спільну позицію в оцінці впливу на них репресивної політики радянського режиму. У дискурсі провідною думкою стало становище німців як «нелояльного» або «ворожого» народу для радянської влади. Більшість досліджень спрямовані саме на вивчення цього аспекту.

Поглибленої уваги потребує участь німців і їх громадських об'єднань у національних рухах у роки «перебудови».

Особливого значення у новітніх напрацюваннях набуло кримськотатарське питання. Вивченням історії репресій, депортацій та боротьби кримських татар за репатріацію й відновлення історичної пам'яті й національної самосвідомості народу переймалися українські дослідники. Відображалися проблеми кримськотатарського народу і в працях зарубіжних науковців, які висвітлювали долю корінного народу України, який сформувався на території Кримського півострова, у контексті радянської національної політики. Більш детальні дослідження здійснюють учені кримськотатарського походження, що зумовлено актуальністю відновлення історичної пам'яті, мови, культури, традицій (у тому числі політичних) у роки незалежності України.

Аналіз сучасних досліджень показує, що найбільше праць присвячено політичній історії кримських татар, євреїв, німців, поляків. Менше висвітлювалися політичні аспекти історії українських молдован, румунів, угорців, греків. Зазвичай про них згадується у контексті великих досліджень.

4. Дискурс засвідчив, що ряд етнополітичних питань і процесів потребує подальшого вивчення. Ґрунтовнішого дослідження потребує роль радянських спецслужб у провокуванні суспільних протиріч і конфліктів довкола відмінностей інтересів і цінностей етнічно самобутніх груп населення Української РСР, зокрема, наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр., співпраця дисидентських і національних рухів, національний аспект кадрового забезпечення керівного апарату УРСР, взаємини з мігрантами у ході радянської політики переселень. На поглиблену увагу заслуговує осмислення зміни світогляду й ідентичності різних етносів в умовах радянського панування та обґрунтування наслідків цих процесів на сучасному етапі. Задля розвитку наукового дискурсу важливо активізувати вивчення динаміки етнічного складу інституцій місцевої та республіканської влади, реакції етнічних груп на русифікаційну політику. Надалі дослідження цієї тематики здійснюватимуться у контексті розвитку російсько-українських відносин. Російська агресія стала сильним каталізатором переосмислення подій минулого і відновлення історичної пам'яті національних меншин.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. «Punished peoples» of the Soviet Union: the continuing legacy of Stalin's deportation: A Helsinki Watch Report. Helsinki, 1991. 78 p.
2. 25 років Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. 252 с.
3. Armstrong J. The Soviet bureaucratic elite / a case study of the Ukrainian apparatus. New York, 1959. P. 15–18.
4. Aydingun I. The Crimean Tatars in the Crimea: source of conflict or stability between Crimean Russians and Ukrainians? URL: https://www.academia.edu/25802812/Crimean_Tatars_in_Crimea_Source_of_Conflict_or_Stability_between_Crimean_Russians_and_Ukrains_
5. Aydingun I., Aydingun A. Crimean Tatars return home: identity and cultural revival. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2007. Vol. 33. No. 1. P. 113–123.
6. Bassinger M. Nationalism and the Collapse of Soviet Communism. *Contemporary European History*. 2009. 18, 3. P. 331–347.
7. Bialer S. The conditions of stability in the Soviet Union. URL: <https://www.ucis.pitt.edu/nceer/1987-801-15-Bialer.pdf>
8. Bowring B. The Russian Language in Ukraine: Complicit in Genocide, or Victim of State-building? URL: https://www.researchgate.net/publication/228196259_The_Russian_Language_in_Ukraine_Complicit_in_Genocide_or_Victim_of_State-Building
9. Brubaker R. Nationhood and the national question in the Soviet Union and post-Soviet Eurasia: An institutionalist account. URL: <https://works.bepress.com/wrb/18/>
10. Cașu I. Politica Națională în Moldova Sovietică 1944–1989. URL: https://www.academia.edu/377397/FULL_TEXT_Politica_na%C5%A3ional%C4%83_%C3%AEn_Moldova_Sovietic%C4%83_1944-1989_Nationalities_Policy_in_Soviet_Moldavia_1944-1989
11. Cașu I. Political repressions in Moldavian SSR after 1956: towards a typology based on KGB files. URL: http://www.academia.edu/4921186/FULL_TEXT_Political_Repressions_in_the_Moldavian_Soviet_Socialist_Republic_after_1956_Towards_a_Typology_Based_on_KGB_files
12. Chirko B. Ethnic processes in Ukraine in the context of Stalin repressions. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-108-7/205-227>
13. Csernicsko I., Fedinec Cs. Four Language Laws of Ukraine. *International Journal on Minority and Group Rights*. 2016. № 23. P. 560–582.
14. Curran S., Ponomareff D. Managing the ethnic factor in the Russian and Soviet armed forces: an historical overview. 1982. 41 p.

15. Davydov I. The Crimean Tatars and Their Influence on the Triangle of Conflict – Russia-Crimea-Ukraine. URL: <https://calhoun.nps.edu/handle/10945/4255>

16. Emmons Sh. Russian Jewish Immigration and its Effect on the State of Israel. *Indiana Journal of Global Legal Studies*. 1997. Vol. 5: Issue 1. P. 341–355.

17. Ethnic Balance in the Soviet Military in a Decade of Manpower Shortage. URL: https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000498522.pdf

18. Forgotten Minorities of Eastern Europe: The History and Today of selected groups in five countries. URL: https://books.google.com.ua/books?id=EQtCPAo1XU8C&pg=PA8&lpg=PA8&dq=Forgotten+Minorities+of+Eastern+Europe:+The+History+and+Today+of+selected+groups+in+five+countries&source=bl&ots=rNePVxYnfb&sig=ACfU3U1u_eY6oPzIy2lFnN-KNozUEpeaLw&hl=uk&sa=X&ved=2ahUKEwi7jbyUhMrnAhWntYsKHSSUA3IQ6AEwCnoECAgQAQ#v=onepage&q=Forgotten%20Minorities%20of%20Eastern%20Europe%20The%20History%20and%20Today%20of%20selected%20groups%20in%20five%20countries&f=false

19. Gherasim G. Romanii bucovineni sub cizma straina. URL: <https://web.archive.org/web/20070218005215/http://www.ziua.net/display.php?id=182813&data=2005-08-16>

20. Gitelman Z. Why they fought: What Soviet Jewish soldiers saw and how it remembered. URL: https://www.ucis.pitt.edu/nceer/2011_824-03g_Gitelman.pdf

21. Gorenburg D. Soviet Nationalities Policy and Assimilation. URL: <http://www.people.fas.harvard.edu/~gorenbur/gorenburg%20assimilation.pdf>

22. Granville J. The first domino. International decision making during the Hungarian crisis of 1956. URL: http://www.academia.edu/23951275/The_First_Domino_International_Decision_Making_During_the_Hungarian_Revolution_of_1956

23. Jews in Eastern Poland and the USSR, 1939–46. URL: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-1-349-21789-2>

24. Kappeler A. «Great Russians» and «Little Russians»: Russian-Ukrainian Relation in Historical Perspective. *The Henry M. Jackson School of International Studies. The University of Washington*. 2003. No. 39. P. 7–49.

25. King Ch. The Moldovans: Romania, Russia and the Politics of Culture. URL: https://www.academia.edu/7225816/Charles_King_Moldova_Russia_a_Romania_and_the_politics_of_culture

26. Kleiner I. The Jewish Question and Ukrainian-Jewish Relations in Ukrainian Samizdat. *Ukrainian – Jewish Relations in Historical Perspective*. Edmonton, Alberta : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press University of Alberta, 1990. P. 421–436.

27. Kolstø P. National Minorities in the Non-Russian Successor States of the former Soviet Union. URL: https://www.academia.edu/12137487/National_Minorities_in_the_Non-Russian_Soviet_Successor_States_of_the_Former_Soviet_Union_RAND_report_DRU_565_FF_November_1993_45_pp_

28. Kolstø P. Nationalism, ethnic conflict, and job competition: non-Russian collective action in the USSR under perestroika. *Nations and Nationalism*. 2008, 14 (1). P. 151–169.

29. Kolstø P. Russians in the former Soviet Republics. London : Hurst & co/Indiana University press, 1995. P. 159–161.

30. Kulyk V. Language Policy in Ukraine: What People Want the State to Do. URL: https://www.academia.edu/4419731/Language_Policy_in_Ukraine_What_People_Want_the_State_to_Do

31. Lazin F. The Role of Ethnic Politics in U.S. Immigration and Refugee Policy: the Case of Soviet Jewry. URL: https://ccis.ucsd.edu/_files/wp175.pdf

32. Lazin F. The Struggle for Soviet Jewry in American Politics: Israel versus American Jewish establishment. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=TZuaAAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q&f=false>

33. Maksimovtsova K. Contemporary Debates over Language Policy regarding Ethnic Minorities in Latvia and Ukraine: The Discourse of Russian-Language Press. Bielefeld / St. Petersburg, 2013. 132 p.

34. Martin T. The origins of Soviet ethnic cleansing. *Journal of Modern History*. 1998. 70, No. 4. P. 813–861.

35. Molchanov M. Political culture and national identity in Russian-Ukrainian relations. Ostin : Texas A&M University Press College Station, 2002. 352 p.

36. Molnár J., Molnár I. Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében. URL: https://konyvbirodalom.at.ua/term_tud/Molnar_Jozsef_-_Karpatalja_nepessege.pdf

37. Motyka G. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1948 w polskiej historiografii po roku 1989. *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX w. / red. P. Kosiewski i G. Motyka*. Kraków : UNIVERSITAS, 2000. S. 166–178.

38. Nagornyak X. Evangelical-Lutheran Communities in the process of Rehabilitation of German ethnic group in Kazakhstan: 1950s–1980s. Submitted to Central Europe University Department of History. Scientific works of the Master of Arts. Budapest, 2014. 77 p.

39. Olszanski T. The language issue in Ukraine: an attempt at a new perspective. Centre of Eastern Studies. Warsaw, 2012. 60 p.

40. Öraz S. The struggle and the response in Stalin's deportation policy: the case of Crimean tatars. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*. 2006. Volume VI. Issue 2. P. 411–422.

41. Pohl O. Deportation and fate of the Crimean Tatars. URL: https://www.academia.edu/5141504/The_Deportation_and_Fate_of_the_Crimean_Tatars

42. Pohl O. Soviet ethnic cleansing of the Crimean Tatars. URL: https://www.academia.edu/15518662/Soviet_Ethnic_Cleansing_of_the_Crimean_Tatars

43. Polska – Ukraina: trudna odpowiedz. Dokumentacja spotkań historyków (1994 – 2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939–1945). Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Ośrodek KARTA, 2003. 184 s.

44. Pretto C. The Crimean Tatars «minority question»: history and socio-political development of a nation within a nation. URL: https://www.academia.edu/6625605/The_Crimean_tatar_minority_question_history_and_sociopolitical_development_of_a_nation_within_a_nation

45. Shalin D. Soviet Union: Recent reforms have revived Jewish life, but have also freed the forces of Russian xenophobia. URL: <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1990-07-25-me-896-story.html>

46. Shipler D. Law on emigration in effect in Soviet. URL: <https://www.nytimes.com/1987/01/02/world/law-on-emigration-in-effect-in-soviet.html>

47. Shnirelman V. Politics of Ethnogenesis in the USSR and after. *Bulletin of the National Museum of Ethnology*. 2005. 30 (1). P. 93–119.

48. Stalin's plan to deport all Russian Jews confirmed by Soviet envoy. URL: <https://www.jta.org/1957/06/10/archive/stalins-plan-to-deport-all-russian-jews-confirmed-by-soviet-envoy>

49. Stark T. Genocide or Genocidal Massacre?: The Case of Hungarian Prisoners in Soviet Custody. URL: <http://www.paulbogdanor.com/left/hungarianprisoners.pdf>

50. Stykalin A. The '56 Hungarian revolution and Soviet opinion. New sources. *The Institute for the History of the 1956 Hungarian Revolution*. Budapest, 2006. P. 15–23.

51. Tabarovsky I. Soviet Anti-Zionism and Contemporary Left Antisemitism. URL: <http://fathomjournal.org/soviet-anti-zionism-and-contemporary-left-antisemitism/>

52. Tabarovsky I. We Soviet Jews Lived Through State-Sponsored Anti-Zionism. We Know How It Is Weaponized. URL: <https://forward.com/opinion/420508/the-ussr-was-famous-for-state-sponsored-anti-zionism-is-america-heading-in/>

53. Toth I. Fifty-six in Subcarpathia. Influence, consequence and lessons. *The 1956 Hungarian Revolution and the Soviet Bloc Countries: Reactions and Repercussions An international conference, Budapest 22–23 September*. Budapest, 2007. P. 129–143.

54. Umland A. Soviet Antisemitism After Stalin. URL: https://www.researchgate.net/publication/248954488_Soviet_Antisemitism_After_Stalin

55. Vardy A. Forgotten Victims of World War II: Hungarian Women in Soviet Forced Labor Camps. URL: <https://www.unive.it/media/allegato/dep/n7/Ricerche/Vardy.pdf>

56. Weeks Th. Nationality, Empire, and Politics in the Russian Empire and USSR: An overview of Recent Publications. URL: <https://www.hsozkult.de/literaturereview/id/forschungsberichte-1134>

57. Wimbush S., Alexiev A. The ethnic factor in the Soviet armed forces. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/87f5/248b4b7532ff0d16b56937ea71175d1bcb49.pdf>

58. Wnuk R. Polish-Ukrainian relations during World War II and its after match. URL: <https://ece.columbia.edu/files/ece/images/wnuk-1.pdf>

59. Wojnovski Z. The Soviet people: national and supranational identities in the USSR after 1945. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*. 43:1, 1–7. DOI: 10.1080/00905992.2014.953467

60. Адамович С. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. 884 с.

61. Аджемоноглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають / Пер. з англ. Олександра Дем'янчука. Київ: Наш Формат, 2016. 440 с.

62. Айсфельд А. Репатриация на чужбину... (репатриации советских немцев у 1946–1947 гг.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2007. № 2 (29). С. 99–114.

63. Айсфельд А. Российские немцы в послевоенных советско-германских отношениях. *Отечественная история*. 1996. № 3. С. 115–128.

64. Айсфельд А., Мартиненко В. Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/19.pdf>

65. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. URL: <http://old.memo.ru/history/diss/books/alexeeva/index.htm>

66. Антонюк О. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан. *Український історичний журнал*. 1999. № 4. С. 15–28.

67. Антонюк О. Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади. Київ, 1999. 284 с.

68. Ашурбеков А. Русско-украинцы как латентный этнос Украины. URL: <https://research-journal.org/social/rusko-ukraincy-kak-latentnyj-etnos-ukrainy/>

69. Бажан О. Політичні репресії в Україні під час Угорської революції 1956 р. URL: <http://history.org.ua/JournALL/hisname/34/17.pdf>

70. Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті pp. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/38369168.pdf>

71. Бажан О. Рух за поширення української мови в період «хрущовської відлиги». *Наукові записки. Історичні науки*. 2007. Т. 65, С. 40–49.

72. База даних населення України. Перепис 1989. Розподіл населення за національністю та рідною мовою. URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/varval.asp?ma=19A050501_021&ti=19A050501_021.%20%D0%A0%D0%BE%D0%B7%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D1%96%D0%BB%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B7%D0%B0%20%D0%BD%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8E%20%D1%82%D0%B0%20%D1%80%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%8E%20%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%8E%20%280,1%29&path=../Database/Census/05/01/&lang=1&multilang=uk

73. Баликін І. Загальна характеристика національного складу населення Донбасу (1942–1982 рр.). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: історія, політологія*. Маріуполь, 2013. Вип. 7–8. С. 14–22.

74. Баликін І. Національна політика органів радянської влади в Донбасі: автореф. ... дис. канд. іст. наук за спец.: 07.00.01 – історія України. Київ: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, 2015. 20 с.

75. Барсенков А. Основные этапы изучения советского общества в исторической науке. *Вестник Московского университета. Сер. 8: История*. Москва, 1990. № 2. С. 3–23.

76. Барсенков А., Вдовин А. Национальная политика и национальные движения. *История России*. 1917–2009. Москва : Аспект Пресс, 2010. 846 с.

77. Бек К. Відновлення сталінської системи в повоєнній УРСР. *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 127–139.

78. Бекирова Г. Крымские татары 1941–1991 (Опыт политической истории). Т. 1. Симферополь: Издательский дом «Тезис», 2008. 480 с.

79. Бекирова Г. Крымскотатарское национальное движение в 50–60-х гг.: становление, первые победы и разочарования. URL: http://kirimtatar.com/index.php?option=com_content&task=view&id=77

80. Бекирова Г. Страницы крымской истории: «там они умирали от голодной смерти». URL: <https://ru.krymr.com/a/27021122.html>

81. Бекирова Г. Крым без татар. URL: http://kirimtatar.com/index.php?option=com_content&task=view&id=609&Itemid=380

82. Белая книга НДКТ. Симферополь, 2011. 512 с.

83. Бичек С. Документи з історії Української Гельсінської Спільки у фондах ЦДАГО України. URL: https://archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_4_5_2014/13.pdf

84. Бобіна О. Історіографія історії України : навчальний посібник. Миколаїв, 2002. 24 с.

85. Боднар Г. «Радянська» Галичина. URL: https://zaxid.net/radyansk_a_galichina_n1265077

86. Бойко О. Україна у 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: монографія. Київ: ІПіЕнД НАН України, 2002. 306 с.

87. Боффа Дж. Власть и диссидентство. URL: https://scepsis.net/library/id_815.html

88. Бренер И., Заремба А. Биробиджанский проект в научных исследованиях. Ценности и интересы в истории Еврейской автономной области. Киев : Золотые ворота, 2013. 632 с.

89. Бугай М. Депортація населення України (30–50-ті рр.). *Український історичний журнал*. 1990. № 10. С. 32–38.

90. Бурмистрова Т., Зайцева Е., Захаров И., Шурыгин Е. Национальная політика КПСС: очерки историографии. Москва : Политиздат, 1981. 256 с.

91. Буцько О. Українсько-польське переселення 1944–1946 рр. *Український історичний журнал*. 2005. № 2 С. 73–79.

92. Васильчук В. Німці України: суспільний та національний аспекти ХХ – початок ХХІ ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук за спец.: 07.00.01 – Історія України. Донецьк, 2006. 39 с.

93. Великий Советский народ / ред. кол. А. Шевелев (отв. ред.), Б. Бабий, П. Багрий, И. Белодед, Н. Комаренко (отв. секретар), С. Крыжановский, А. Лихолат; рук. В. Шинкарук. Киев : Наукова думка, 1976. 504 с.

94. Винниченко І. Греки України: етнодемографічна характеристика. Україна – Греція: *Історія та сучасність*. Київ, 1993. С. 34–36.

95. Войналович В. Етноконфесійні процеси у Криму ХХ століття: історіографія проблеми. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*. 2003. Вип. 23. С. 216–234.

96. Войналович В., Кочан Н. Релігійний чинник етнополітичних процесів у Галичині: повенна радянська доба і сучасність. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 408 с.

97. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ : Світогляд, 2005. 741 с.

98. Войналович В. Юдейські громади України на тлі радянської національно-церковної політики 40–80-х років ХХ століття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*. 1998. Вип. 4. С. 18–29.

99. Вольф Р. Зона полного покоя. Российские немцы в годы войны и после неё. Свидетельства очевидцев. Издание третье. Augsburg : Waldemar Weber Verlag, 2004. 512 с.

100. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. URL: <http://2001.ukcensus.gov.ua/results/general/nationality/>.

101. Галичина в етнополітичному вимірі. Київ: ПІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 840 с.

102. Гарін І. Як в СРСР готувалися знищувати євреїв. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/jak-v-srsr-gotuvajisja-znishchuvati-jevrejiv-89009.html>

103. Гессен Є. Економічні проекти громадських організацій етнічних німців України щодо відродження німецьких поселень (у 1990-х рр.). URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/19.pdf>

104. Гетте Г. Отвергнутые родиной. Кельн, 2008. 374 с.

105. Гласнер В. Невідома трагедія Закарпаття. Історія депортації. URL: <https://uainfo.org/blognews/1463469947-nevidoma-tragediya-zakarpattya-istoriya-deportatsiyi-.html>

106. Горбань Т., Коцур В. Цивілізаційний вибір Луганщини наприкінці 80-х та на початку 90-х рр. ХХ ст. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 5 (67). С. 77–84.

107. Гордійчук С. Політичні репресії на Закарпатті у 1944–1991 рр.: дис. ... канд. іст. наук за спец.: 07.00.01. – Історія України. Ужгород : ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2015. 233 с.

108. Гордійчук С. Трудові депортації як важливий засіб радянської Закарпатської України (1944–1946 рр.). *Русин*. 2015. №1 (39). С. 203–213.

109. Горелов М., Моця О., Рафальський О. Цивілізаційний крах Переяславського проекту (Україна і Московія: історія співіснування і ворожнечі). Київ: ПІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 256.

110. Грицак Я. Украинская историография: 1991–2001. десятилетие перемен. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hrytsak_Yaroslav/Ukrainskaia_ystoryohrafyia_1991-2001_Desiatyetye_peremen_ros.pdf

111. Дагджи Т. Сталинский геноцид и этноцид крымскотатарского народа: документы, факты, комментарии. *Документы. Факты. Комментарии*. Симферополь : ОАО «Симферопольская городская типография», 2008. 212 с.

112. Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 278 с.

113. Данилюк Ю. Основні етапи реабілітації громадян польської національності, репресованих у 2-й пол. 40-х – поч. 50-х рр. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. № 13. С. 398.

114. Дегтеренко А. Етнонаціональний аспект життєдіяльності територіальних громад Українського Північного Приазов'я. Маріуполь, 2008. 208 с.

115. Докаш О. Політико-культурна трансформація західних областей України в контексті утвердження ідеології радянського тоталітаризму (1930 – 1950-ті роки). Дис. ... д. політ. наук. за спец.: 23.00.03 – політична культура та ідеологія. Київ, 2017. 438 с.

116. Донбас в етнополітичному вимірі. Київ : ППіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 584 с.

117. Д-р Діана Думітру: прямих доказів, що Сталін планував депортацію євреїв, поки немає. URL: <https://ukrainianjewishencounter.org/uk/%d0%b4-%d1%80-%d0%b4%d1%96%d0%b0%d0%bd%d0%b0-%d0%b4%d1%83%d0%bc%d1%96%d1%82%d1%80%d1%83-%d0%bf%d1%80%d1%8f%d0%bc%d0%b8%d1%85-%d0%b4%d0%be%d0%ba%d0%b0%d0%b7%d1%96%d0%b2-%d1%89%d0%be-%d1%81%d1%82/>

118. Дупко Ю. Применение принципа коллективной вины к венграм и немцам Закарпатья (Исполнение приказов Военного совета 4-го Украинского фронта в свете донесений НКВД 1944–1946 годов): автореф. докторской (PhD) диссертации. Будапешт, 2014. 30 с.

119. Евен-Зогар І. Природа і функціонування мови літератури під час диглосії. Гасіфрут. 1970. С. 286–303.

120. Епллбом Е. Історія ГУЛАГу / переклад з англ. А. Іщенко. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 511 с.

121. Ескін А. Зачем запрещали иврит в СССР. URL: <https://regnum.ru/news/society/2583018.html>

122. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. Київ, 1993. 800 с.

123. Євтух В., Чирко Б. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки). Центр етносоціологічних та етнополітичних досліджень НАН України. Київ : ІНТЕЛ, 1994. 183 с.

124. Загурська-Антонюк В. Стратегія розвитку етнополітики в умовах формування незалежної Української держави. URL: <https://periodicals.karazin.ua/politology/article/view/3213>

125. Зайцев А. История Украины глазами российских историков. URL: https://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/1079/18_17.3zaitsev.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

126. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / за ред.

М. Вегаша та Ч. Фединець; [редколег. Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко. відп. за вип. М. Токар]. Ужгород: Видавництво «Ліра», 2010. 720 с.

127. Закарпаття в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 682 с.

128. Заремба О. Трансформація єврейської мовно-культурної ідентичності в Україні ХХ – початку ХХІ сторіччя. *Єврейська громадсько-політична думка ХХ – початку ХХ сторіччя в Україні: монографія*. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. С. 279–344.

129. Зінченко Ю. Кримськотатарська проблема: історія і сучасність. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/Book/Krym/22.pdf>

130. Интернационализм советского народа (история и современность) / отв. ред. В. Шерстобитов. Москва: Наука, 1982. 584 с.

131. Историография истории Украинской ССР / ред. кол.: И. Хмель (отв. ред.), Н. Варварцев (зам. отв. ред.), А. Лихолат, А. Майборода (отв. секр.), А. Санцевич, В. Сарбей, Г. Сергиенко, П. Сохань, Ф. Шевченко. АН УССР. Институт истории. Киев: Наукова думка, 1986. 557 с.

132. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. Київ: Знання України, 2007. 508 с.

133. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті: автореф. дис. ... д-ра іст. наук за спец.: 23.00.05 – Етнополітологія та етнодержавознавство. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 37 с.

134. Калакура Я. Українська історіографія: курс лекцій. Київ, 2004. 496 с.

135. Калишевский М. Крымские татары: прорыв на родину (часть II). URL: <https://www.fergananews.com/articles/6273>

136. Капітан Л. Події 1956 р. в Угорщині: відлуння у радянському Закарпатті. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. Черкаси, 2014. № 9 (302). С. 126–131.

137. Кармазіна М. Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Донецька. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. 232 с.

138. Карпенко А. Об этнической неразделимости братских восточнославянских народов. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ob-etnicheskoj-nerazdelimosti-bratskih-vostochnoslavjanskih-narodov/viewer>

139. Касьянова Н. Стан та причини переселень в Радянській Україні в 1940–1960-х рр. *Наукові записки: Серія «Історія»*. 2016. Вип. 2. Ч. 1. С. 86–91.

140. Каштанов К. Єврейське питання в УРСР: дискримінація в хрущовську епоху (1953–1964 рр.). URL: <http://khpg.org/en/index.php?id=1551430427>

141. Кирчанов М. Немецкое национальное движение в СССР во второй половине 50-х – начале 1980-х годов. *Сборник российско-германских исследований* / отв. ред. С. В. Кретинин. Воронеж, 2007. Вып. 5. С. 91–100.

142. Ковач Л. Етнічні спільноти Донбасу в суспільно-політичному просторі регіону. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 5 (67). С. 32–53.

143. Козерод О. Українське єврейство: політичні ідеї, орієнтири, настанови. *Політична наука в Україні. 1991–2016: у 2 т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка*. НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2016. С. 299–318.

144. Коляска І. Освіта в радянській Україні. URL: <http://diasporiana.org.ua/istoriya/1674-kolyaska-i-osvita-v-radyanskiy-ukrayini/>

145. Кононенко В. Єврейське населення Поділля (40-і рр. XX ст. – початок XXI ст.): монографія. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. 370 с.

146. Кононенко В. Єврейське населення Поділля: соціально-демографічні зміни та національно-культурне життя (40-і рр. XX ст. – початок XXI ст.) : дис. ... д. і. н. за спец. 07.00.01 – Історія України. Вінниця, 2017. 530 с.

147. Кононенко В. Єврейське національне питання в СРСР у другій половині 1940-х–1960-х рр. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-5044.html>.

148. Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в XX веке (социально-демографический анализ). Иерусалим: [б. в.], 2007. 307 с.

149. Костырченко Г. Депортация – мистификация. Прощание с мифом сталинской эпохи. URL: <https://lechaim.ru/ARHIV/125/kost.htm>

150. Костырченко Г. Тайная политика Хрущева. Власть, интеллигенция, еврейский вопрос. Москва : Международные отношения, 2012. 528 с.

151. Котигоренко В. Етнічні протиріччя в сучасній Україні: політологічний концепт. Київ : Світогляд, 2004. 722 с.

152. Котигоренко В. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. Київ : Світогляд, 2005. 222 с.

153. Коцур В., Коцур А. Історіографія історії України: курс лекцій. Чернівці: Золоті литаври, 1999. 520 с.

154. Коцур Л. Національні меншини України в етнополітичних процесах наприкінці 1980-х – у 1990-х рр.: дис. ... канд. іст. наук. за спец.: 07.00.01 – історія України. Переяслав-Хмельницький, 2015. 423 с.

155. Красножон Н. Шкільна освіта національних меншин України (1944–1953). *Наукові записки ІПіЕНД НАН України*. 2000. Вип. 14. С. 131–143.

156. Кресіна І. Спрямованість етнополітичних досліджень. *Політична наука в Україні. 1991–2006: у 2 т. Т. 2. Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки вітчизняних досліджень*. НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І Ф. Кураса. Київ, 2016. С. 559–592.

157. Кресло С. Еволюція польської й української політичної і публіцистичної думки у сфері польсько-українських стосунків. *Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика*. 2007. Вип. 31. С. 194–208.

158. Кривдіна І. Шляхи вирішення національного питання в доробку Левка Лук'яненка. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2012_25_26

159. Кригер В. Влияние опыта социализации депортированных в Казахстан немцев на процесс адаптации в германское общество. URL: <https://wolgadeutsche.net/krieger/adaptation.htm>

160. Крим в етнополітичному вимірі. Київ : Світогляд, 2005. 568 с.

161. Крисаченко В., Дякова О. Історична динаміка чисельності єврейської спільноти в Україні. *Україна у світовій історії*. 2014. № 1 (50). С. 92–103.

162. Куличенко М. Расцвет и сближение наций в СССР. Москва : Мысль, 1981. 444 с.

163. Кутна Ю., Потіпак Ю. Ідіом приазовських греків-румеїв: визначення статусу та проблеми дослідження. *Вісник Донецького національного університету. Серія Б: Гуманітарні науки*. Донецьк, 2014. Вип. 1–2. С. 153–157.

164. Лаврут О. Українська школа Донбасу радянського періоду: сучасна історіографія проблеми. *Чорноморський літопис*. 2011. Вип. 3. С. 111–118.

165. Латиш Ю. Украинская историография перестройки. *Вестник Санкт-Петербургского университета. История*. 2020. Т. 65. Вып. 3. С. 975–989.

166. Левчук К. Громадські організації України: створення та діяльність (1985–1996 рр.): монографія. Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2009. 320 с.

167. Левчук К. Форми і методи впливу КПРС–КПУ на громадські організації України (1990–1991 рр.). *Наукові записки [Вінницького національного аграрного університету]. Сер.: Соціально-гуманітарні науки*. Вінниця, 2013. Вип. 2. С. 89–99.

168. Лист заступника Голови Ради Міністрів УРСР до ЦК КПУ «О проводимой Советом Министров УССР работе по решению вопросов, связанных с возвращением крымских татар в Крымскую область. ЦДАГОУ. Ф.1. Оп. 32. Спр. 2770. Арк. 112–114.

169. Литвинов К. Гуманітарні чинники генерування сепаратистських рухів в Україні. дис. ... канд. філософ. наук. за спец.: 21.03.01 – Гуманітарна і політична безпека держави (філософські науки). Київ, 2018. 196 с.

170. Логинова Н. Демографическая динамика славянских народов в странах Восточной Европы на рубеже XX–XXI веков. URL: <https://riss.ru/demography/demography-science-journal/34478/>

171. Лук'яненко Л. До історії Української Гельсинської спілки. Київ : Фенікс, 2010. 320 с.

172. Лук'яненко Л. Національна ідея і національна воля. Київ, 2006. 290 с.

173. Лясс Ф. Советским евреям депортация предстояла. URL: <http://www.berkovich-zametki.com/Ljass.htm>

174. Мадиевский С. 1953: Предстояла ли советским евреям депортация? URL: <http://www.vestnik.com/issues/1999/0817/win/madiev.htm>

175. Макара М., Офіцинський Р. Німці Закарпаття (X – XX ст.). URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/18908/1/%D0%9D%D1%96%D0%BC%D1%86%D1%96%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96.pdf>

176. Мала енциклопедія етнодержавознавства. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 1996. 944 с.

177. Малець О. Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. XX ст. URL: <http://dspace.msu.edu.ua:8080/handle/123456789/1331>

178. Малиновська О. Урізноманітнення складу населення України під впливом міжнародної міграції: виклики та шляхи реагування. Київ : НІСД, 2012. 56 с.

179. Малярчук Н. Проблема русифікації освіти на Донеччині в публіцистичній спадщині Олекси Тихого. URL: <http://jhpr.donnu.edu.ua/article/view/731/749>

180. Масенко Л. Мовна політика УРСР. Історія лінгвоциду. URL: http://movahistory.org.ua/wiki/%D0%9C%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%9B._%D0%9C%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%D0%B2_%D0%A3%D0%A0%D0%A1%D0%A0_%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F_%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%B3%D0%B2%D0%BE%D1%86%D0%B8%D0%B4%D1%83

181. Матієнко А. Особливості етнонаціональної політики СРСР. *Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць*. Одеса, 2014. Вип. 51. С. 469–476.

182. Медведев Ж. Проект создания Еврейской Советской Социалистической Республики в Крыму. URL: https://scepsis.net/library/id_1632.html

183. Минкевич И. Проблемы русского населения на Украине. URL: <http://www.hist.msu.ru/Science/LMNS2002/25.htm>

184. Мищак І. Інкорпорація та радянізація західноукраїнських земель (1939 – початок 1950-х рр.): історіографія. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2010. 508 с.

185. Міронова І. Національне питання в УРСР (1920-ті – 1980-ті рр.): проблеми та шляхи вирішення. *Історичний архів: наукові студії*. Миколаїв, 2016. Вип. 17. С. 63–69.

186. Міронова І. Національні меншини України в роки перебудови (1985–1991 рр.). *Наукові праці. Історія. Чорноморський державний університет імені Петра Могили*. Миколаїв, 2016. Т. 282. № 270. С. 22–26.

187. Міцель М. Євреї України у 1950–1990-х роках ХХ ст. *Нариси з історії та культури євреїв України*. Київ, 2008. С. 206–231.

188. Міцель М. Штетл-Київ в 1958 году (Опыт реконструкции событий). *«Штетл» як феномен єврейської культури*. Зб. Київ, 1999. С. 180–186.

189. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 398 с.

190. Мусієнко І. Депортації населення з Північної Буковини та Хотинщини у 1941–1951 рр. *Український альманах 2010*. Варшава : Об'єднання українців в Польщі, 2010. С. 187–200.

191. Мякшев А. Национальные элиты в позднем СССР (1985–1991 годы): от кризиса межэтнического доверия к развалу единого государства. *Изв. Сарат. ун-та. Сер.: История. Международные отношения*. 2017. Т. 17. Вып. 13. С. 321–328.

192. Наказ Міністра освіти Української РСР № 42 «Про відкриття підготовчих класів у загальноосвітніх школах з угорською і молдавською мовами навчання Української РСР» від 28 лютого 1973 р. ЦДАВОВУ. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8553. Арк. 142–143.

193. Народний рух України (аналіз програми). ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2767. Арк. 27–30.

194. Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси. Київ : Ніка-Центр, 2012. С. 498–509.

195. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / за ред. І. Ф. Кураса. Київ : ІПіЕнд НАН України, 2000. 356 с.

196. Николаенко Д. Формирование крымского мифа в СССР. URL: http://kirimtatar.com/index.php?option=com_content&task=view&id=127

197. Ніколаєць К. Суспільно-політичний розвиток у другій половині 60-х – на початку 90-х років ХХ століття: історіографія. Вінниця, 2010. 304 с.

198. Ніколаєць Ю. Поселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки): монографія. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 188 с.

199. Ніколаєць Ю. Святкування 300-річчя «возз'єднання» України з Росією як прояв національної політики в СРСР. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 4. С. 16–19.

200. Ніколаєць Ю. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років. Українська історіографія. Вінниця, 2007. 360 с.

201. Новородовська Н. Вплив радянської політики русифікації на соціокультурний та мовний простір УРСР у 1964–1985 рр. *Молодий вчений*. 2018. № 11 (63). С. 30–35.

202. Новородовська Н. Преса та журнальна періодика на території УРСР у 1970-х – на початку 1980-х рр.: соціокультурний аналіз. *Наукові записки з української історії*. 2019. Вип. 45. С. 67–75.

203. Новородовський В. Етномовний фактор дезінтеграційних процесів в Україні у поглядах науковців з Європи та США. *Сучасна гуманітаристика: збірник матеріалів ІХ Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 13 жовтня 2018 р.* Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.), 2018. Вип. 9. С. 145–151.

204. О некоторых аспектах работы с румынским населением Черновицкой области. ЦДАГОУ. Ф.1. Оп. 32. Спр. 2770. Арк. 42–49.

205. Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в стране. *Правда*. 1958. № 320 (14714). С. 2.

206. Овчаренко П. Румуни в Україні. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* / редкол.: В. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2012. Т. 9. С. 360–362.

207. Організація українських націоналістів у Польщі 1944–1950. Ліквідація керівних структур. *Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб*. Варшава–Київ, 2017. Ч. 1. 725 с.

208. Організація українських націоналістів у Польщі 1944–1950. Ліквідація керівних структур. *Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб*. Варшава–Київ, 2017. Ч. 2. С. 726–1568.

209. Павленко Ю. Чи було створено нову цивілізацію в СРСР? Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект. *Діалог*. 2004. № 5. С. 175–177.

210. Пагіря О. Депортація угорців до СРСР під час угорської кризи 1956 року. URL: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=503>

211. Пагіря О. Радянські репресії проти угорців Закарпаття у 1944–1945 рр. URL: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=733>

212. Панчук М., Рафальський О. Етнополітичний розвиток Криму: до питання історіографії. *Кримські студії*. 2005. № 1–2. С. 50–77.

213. Панчук Г. Зміни у складі населення Донецької області (1959–1989 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. за спец.: 07.00.01 – Історія України. Донецьк, 2000. 17 с.

214. Парахіна М. Особливості русифікації в УРСР у другій половині 1950 – першій половині 1960-х рр. (з історії мовної проблеми). *Український історичний журнал*. 2014. № 4. С. 128–146.

215. Пахоменко С. Організаційне становлення грецьких громад України у др. пол. 80 – поч. 90 рр. XX ст. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Parkhomenko_S/Orhanizatsiine_stanovlennia_hretskykh_hromad_Ukrainy_u_dr_pol_80_poch_90-kh_rr_KhKh_st.pdf

216. Первоочередные меры по решению вопросов, связанных с возвращением крымских татар на постоянное жительство в Крымскую область Украинской ССР. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2770. Арк. 114–123.

217. Петрунюк Б. Кримськотатарські громадські організації періоду репатріації в контексті міграційних процесів. Українознавчий альманах. Київ, 2014. Вип. 15. С. 35–39.

218. Пісулінський Я. Польсько-українські відносини 1939–1947 рр. у польській історіографії – огляд досліджень. URL: https://old.uinp.gov.ua/news/polsko-ukrainski-vidnosini-1939-1947-rr-u-polskii-istoriografii-oglyad-doslidzen?q=news/polsko-ukrainski-vidnosini-1939-1947-rr-u-polskii-istoriografii-oglyad-doslidzen_

219. Політична наука в Україні. 1991–2016: у 2 т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка. / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І Ф. Кураса. Київ, 2016. 656 с.

220. Політична наука в Україні. 1991–2006: у 2 т. Т. 2. Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки вітчизняних досліджень / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І Ф. Кураса. Київ, 2016. 704 с.

221. Полякова Л. Зміни в етнічнонаціональному складі населення Півдня України в 60–80-ті роки XX ст. URL: <http://web.znu.edu.ua/ru/articles/79.pdf>

222. Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович. Т. І. Війна після війни. 1942–1945. Львів: Центр дослідження визвольного руху, 2011. 576 с.

223. Пономарьова І. Греки Приазов'я: Етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури: автореф. дис. ... д.і.н. за спец.: 07.00.05. – Етнологія. Київ, 2007. 25 с.

224. Пономарьова І. Етномовна ситуація серед греків українського Приазов'я. URL: <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2002/13/articles/13.pdf>

225. Програма Народного руху України. URL: <http://old.lvivrada.gov.ua/frakciyi/nru/14606-programa-narodnogo-ruhu-ukrajiny>

226. Программы для 4–10 классов школ УССР с венгерскими и молдавскими языками обучения. Русский язык. ЦДАВОВУ. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8880. Арк. 2–3.

227. Пронь Т. Репатріація польського населення з південно-східних та центральних областей Української РСР у Польщу у 1944–1951 рр. URL: http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/ukr-pol_3-4/013-pron.pdf

228. Прохоренко О. Вплив політико-ідеологічних кампаній на становище науково-педагогічної інтелігенції єврейської національності в УРСР (1945–1955 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2010. Вип. XVII. С. 82–85.

229. Рафальський І. Національно-державне самовизначення України: внутрішні та зовнішні впливи. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. 480 с.

230. Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті: історіографічний нарис. Київ : Полнос, 2000. 446 с.

231. Рафальський О. Переяславський договір України з Росією 1654 року. Ретроспективний аналіз : монографія. Київ : Генеза, 2004. 294 с.

232. Рибальченко О. Кримські греки Донеччини. Від Константинополя до Урзуфа. URL: <https://m.tyzhden.ua/publication/137889>

233. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 50-х – початок 1990-х років. Київ, 1998. 760 с.

234. Рыбаков Б. Об ошибках в изучении истории Крыма и о задачах дальнейших исследований. Симферополь : Крымиздат. 1952. 17 с.

235. Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000): автореф. дис. ... д. юрид. наук. за спец.: 12.00.01. – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень. Харків, 2002. 29 с.

236. Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – Історичні причини та політичні наслідки. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 252 с.

237. Санцевич А. Післявоєнна історіографія українського радянського міста. *Український історичний журнал*. Київ, 1962. № 4. С. 104–110.

238. Санцевич А. Развитие советской исторической науки. 1970–1974. *Український історичний журнал*. Київ, 1976. № 1. С. 146–148.

239. Санцевич А. Розвиток історичної науки на Україні між ХХІІ і ХХІІІ з'їздами партії. *Український історичний журнал*. Київ, 1966. № 3. С. 40–52.

240. Санцевич А. Українська радянська історіографія: 1945–1982: [навчальний посібник]. Київ., 1987. 142 с.

241. Сарбей В. Історіографічні дослідження на Україні за 70 років Радянської влади. *Український історичний журнал*. Київ, 1987. № 12. 122–134.

242. Сергеев А. Суспільно-політичний рух на Донеччині та Закарпатті наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років як продовження традиції національно-визвольної боротьби за українську державність. URL: https://nbuv.gov.ua/j-pdf/dkz_2015_Spets.vip.2_33.pdf

243. Сергійчук В. Протидія поляків депортаціям з України (1944–1946 рр.). *Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла»)*. Львів, 1998. С. 29–32.

244. Ситник С. Про роль міграційних процесів у трансформації етнічної самосвідомості українців другої половини ХХ ст. URL: <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2000/6/articles/7.pdf>

245. Скляр В. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: етномовні наслідки російщення: монографія. Київ : Просвіта, 2008. 391 с.

246. Скорейко Г., Яворська І. Німецька еміграція з СРСР та України у другій половині ХХ ст. – початку ХХІ ст.: етапи, потоки, структура. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Івано-Франківськ : Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2013. Вип. 23–24. С. 227–237.

247. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (Аналітична доповідь). Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. 616 с.

248. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным URL: <https://play.google.com/books/reader?id=wb2nDQAAQBAJ&hl=uk&pg=GBS.PT2>

249. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба / відп. ред. В. Даниленко, ред.-упоряд. Н. Лаас; авт. кол.: О. Бажан, П. Бондарчук, В. Борисенко, О. Булгакова, В. Даниленко, П. Киричевський, В. Крушина, Н. Лаас, В. Мазур, М. Смольницька, Н. Хоменко, В. Швидкий, О. Янковська. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 697 с.

250. Стяжкіна О. Рокада: чотири нариси з історії Другої світової. Київ, 2020. 272 с.

251. Субтельний О. Україна. Історія. Київ, 1991. 512 с.

252. Сушкевич Т. Особливості літературного процесу періоду стагнації (кінець 60-х рр. – початок 80-х рр. XX ст.). URL: <http://eprints.zu.edu.ua/6913/1/%D0%A2%D0%B5%D1%82%D1%8F%D0%BD%D0%B0%20%D0%A1%D1%83%D1%88%D0%BA%D0%B5%D0%B2%D0%B8.PDF>

253. Таубкин Д., Ляс Ф. О статье Геннадия Костырченко «Депортация-мистификация», опубликованной в журнале «Лехаим». URL: <http://berkovich-zametki.com/Nomer22/Lyass1.htm>

254. Терлюк І. Росіяни в Україні: історичні особливості заселення та формування соціального і політико-правового статусу. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2015. Вип. 51. С. 303–324.

255. Терлюк І. Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.). *Етносоціальне дослідження / наук. ред. С. Макаруч. Львів: Центр Європи*, 1997. 176 с.

256. Терлюк І., Терлюк О. Міграційні процеси в Україні та особливості соціального та політико-правового статусу мігрантів (на прикладі «російської» міграції періоду імперських Росії та СРСР). URL: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/47722/2/2019nVipusk_Terlyuk_I_Ya-Migration_processes_in_18-25.pdf

257. Уколова В., Шкаренков П. Русская национальная политика: исторический опыт и современность. URL: <https://mgimo.ru/upload/2018/04/ukolova-shkarenkov-kn.pdf>

258. Українська республіканська партія (УРП). Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.) / кер. проекту – М. Кармазіна; довідковий матеріал – М. Кармазіна, Т. Бевз; упорядники – Т. Бевз (координатор проекту), Д. Веденєєв, П. Гай-Нижник, О. Любовець, С. Полтавець, О. Собачко, В. Яремчук. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 808 с.

259. Феллер М. Єврейсько-українські взаємини в історичній ретроспективі. *Нариси з історії та культури євреїв України*. Київ, 2008. С. 232–257.

260. Фізеші О. Початкова освіта Закарпаття у 50–80-их роках ХХ століття. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. Ужгород, 2017. Вип. 1 (40). С. 306–309.

261. Хаваджи Д. Політико-правове регулювання національної депортації з Кримської АРСР та репатріації до Автономної Республіки Крим у складі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Спец.: 12.00.01. – Теорія та історія держави і права, Історія політичних і

правових вчень. Національний університет внутрішніх справ. Харків, 2005. 20 с.

262. Хаялі Р. Кримськотатарський народ в умовах депортації: автореф. ... дис. канд. іст. наук. Спец.: 07.00.01. – «Історія України». Запорізький державний університет. Запоріжжя, 2000. 14 с.

263. Цепенда І. Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943–1947 років в оцінках сучасних польських істориків. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25–26 жовтня 2001 р.* Кам'янець-Подільський, 2001. Т. 7(9). С. 693–700.

264. ЦК Компартии Украины «О проводимой Советом Министров УССР работе по решению вопросов, связанных с организованным возвращением крымских татар в Крымскую область». ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2770. Арк. 112–114.

265. ЦК КПРС «О создании Союзного совета крымско-татарского народа». ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2770. Арк. 109–110.

266. Чернухін Є. Мовне питання греків українського Надазов'я: об'єктивні, суб'єктивні та інші соціокультурні чинники. URL: <https://oriental-world.org.ua/sites/default/files/Archive/2018/4/9.pdf>

267. Чешко С. Распад СССР: этнополитический анализ. 2-е изд. Москва: ИЭА РАН, 2000. 398 с.

268. Чешко С. Роль этнонационализма в распаде СССР. URL: http://scepstis.net/library/id_1763.html

269. Чешко С. СССР был болен или его «залечили» (попытка паталого-анатомического анализа). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sssyr-byt-bolen-ili-ego-zalechili-popytka-patalogo-anatomicheskogo-analiza>

270. Чирко Б. Етнічні німці і «Фольксдойче» в контексті політики двох диктатур: репресії, депортації, репатріації (1930-ті – 1950-ті роки). *Історія німців України. Матеріали всеукраїнської наукової конференції*. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 74–92.

271. Чирко Б. Етнічні німці України в роки Другої світової війни та повоєнні часи. *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Серія: Історія*. 2017. Т. 28 (67). № 1. С. 50–55.

272. Шафаревич И. Обособление или сближение (национальный вопрос в СССР). URL: <http://www.vehi.net/samizdat/izpodglyb/04.html>

273. Шевченко С. Школи національних меншин – одна з форм диференціації навчального процесу в УРСР. URL: http://lib.iitta.gov.ua/709173/1/posibnyk_13_07_2017_last-254-318.pdf

274. Шевчук Ж. Мовна політика в Україні (кінець 50-х – початок 1990-х рр. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук. за спец.: 07.00.01 – Історія України. Київ, 2001. 178 с.

275. Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України / Національна академія наук України, Інститут історії України НАН України; Галузевий державний архів Служби безпеки України. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. 626 с.

276. Штейнле О. Етнічний склад та національні ідентичності номенклатурної еліти УРСР (1945–1953 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2009. Вип. XXVII. С. 220–226.

277. Шубин А. Диссиденты, неформалы и свобода в СССР. URL: <http://aleksandr-kommari.narod.ru/shubin.html>

278. Этингер Я. Это невозможно забыть: Воспоминания / ред. О. Замарин. Москва : Весь мир, 2001. 272 с.

279. Юксель Г. Кримськотатарська політична думка: історична ретроспектива. *Політична наука в Україні. 1991–2016: у 2 т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка* / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2016. С. 318–326.

280. Якубова Л. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. Київ, 2014. 108 с.

281. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. 526 с.

282. Ярмоленко М. Мовна політика УРСР у 40–80-х рр. XX століття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2013. Вип. 3 (65). С. 365–377.

283. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX — 80-ті роки XX ст.): монографія: У 2 ч. / за ред. В. Смолія. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2014. Ч. 2. 650 с.

Наукове видання

Новородовський Валерій Вікторович

**НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ
УКРАЇНИ В ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ
(1945–1991): науковий дискурс**

Монографія

Підписано до друку 24.12.2020 р. Формат: 60×84/16.
Гарнітура Times., Ум. друк. арк. 8,84. Обл.- вид. арк. 6,25.
Папір офсетний. Друк ризографічний.
Наклад 300 прим. Зам. № 2023

Видавець

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
вул. Генерала Алмазова, 8, м. Київ, 01011. Тел. +38 (044) 285-65-61;
www.ipiend.gov.ua; e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.

вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, Чернігівська область, 16600.
Тел. +38 (067) 441-21-24; e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготовлювачів
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.